

također su u drugim situacijama i promjenama ostajali, nisu iščezavali kako je npr. iščezao nazal ϵ ili poluglas (o čemu će ovdje još biti riječi u poglavlju *Fonetika i fonologija*).

Kad je riječ o oblicima, odnosno o morfologiji, tu je došlo do uprošćavanja kao i kod vokala. Taj proces uveliko je uvjetovan procesom vokalskih uprošćavanja (naročito gubljenja poluglasa). U imeničkoj deklinaciji bio je složen padežni sistem, sa velikim brojem tipova promjene, što je naslijeđeno iz praslavenskog, a bilo prisutno i u staroslavenskom jeziku. Imenice muškog roda imale su npr. pet tipova promjene, ali su sve svedene na jedan. U imeničkoj deklinaciji i u glagolskim oblicima (konjugaciji) postojale su jednina, množina i dvojina (dual); ovaj posljednji za označavanje dva lica ili predmeta, dvije pojave i sl. Gubljenje duala izazvalo je neke posljedice u današnjim odlikama imeničke deklinacije i glagolske konjugacije u bosanskome jeziku. Kod glagolskih oblika bilo je, također, uprošćavanja, pa se konjugacija svela na prostije forme i na manji broj glagolskih oblika.

FONETIKA I FONOLOGIJA

GLASOVI

Čovjek pomoću svojih govornih organa izgovara različite zvukove. Svi se ti zvukovi ne smatraju glasovima, glasovima se smatraju samo oni koji služe za sporazumijevanje. Glas je najmanja jedinica govora, zvuk koji nastaje treperenjem zraka, pokretanjem glasnih žica i učešćem drugih govornih organa. 1

Glasovi se posmatraju i proučavaju onako kako se tvore, ili onako kako se čuju. To kako se tvore predstavlja fiziološku stranu glasova, a kako se čuju akustičku (fizičku) njihovu stranu. Glasovi su, dakle, fiziološko-akustičke pojave. Fiziološku stranu glasova čine pokreti govornih organa pri njihovom izgovoru. Ti pokreti se nazivaju artikulacija glasova. Akustičku stranu glasova čine one osobine koje se primaju pomoću čula sluha, tj. kako koji od glasova čujemo, a ne kako ga izgovaramo. To znači da su fiziološka svojstva glasova važna prije svega za onoga koji ih izgovara, a akustička svojstva za onoga ko ih sluša. A pošto mi glasove *izgovaramo i slušamo*, i jedna i druga svojstva njihova za nas su podjednako važna. Poznavanje fiziološko-akustičkog jedinstva formiranja glasova neophodan je uvjet da bismo mogli upoznati sva najvažnija svojstva glasova u svom jeziku. To jedinstvo nam omogućava da glasove jasno i pravilno izgovaramo i da primamo značenja koja se tim glasovima (grupama glasova) prenose; od onoga koji govori (koji šalje informaciju) do onoga koji sluša (tj. prima informaciju).

Lingvistička disciplina koja proučava glasove sa njihove fiziološko-akustičke strane naziva se *fonetika* (od grčke riječi *phone*=glas, odnosno *phonetikos*=glasovni). To je dio nauke o jeziku koji izučava glasove i njihove promjene sa fiziološko-akustičkog aspekta. Fonetika opisuje glasove kao fiziološke pojave, tj. rad govornih organa pri proizvodnji svakog od tih glasova. Ali ona opisuje glasove i sa aspekta kretanja zračne struje kroz govorne organe. Znači posmatra ih kao akustičke pojave, za koje važe fizički zakoni. Fonetika je u isto vrijeme i fiziološka nauka (ona proučava rad govornog aparata, organa čovječijeg tijela), ali je i fizička (akustička) nauka. Ona se zanima glasovima kao proizvodom zračne struje, koja se ponaša po zakonima što vrijede za mehanička tijela, za fiziku i njezinu granu – akustiku, po zakonima važećim za sve druge zvukove u prirodi. 2

Glasovi jednog jezika (čijim proučavanjem se bavi fonetika) u stvarnosti nisu stabilne fiziološke akustičke kategorije. One su podložne variranju, nejednakom izgovaranju u različitim situacijama i u dodiru sa različitim drugim glasovima. Tako npr. suglasnik *h* nejednako će se izgovarati u riječima *hamájlija, káhva, pròpūh*, a izgovarat će se sa različitim jačinom i izražajnošću. Ili npr. suglasnik *k* u riječima *kíša, kěstěn, kàpa, kòsa, kùca* u izgovoru nije jednak, ali mi ga svaki put primamo kao glas *k*. U govoru pojedinca npr. isti glas nije uvijek jednak: nekad je jači, nekad slabiji. Čitav govorni proces podložan je raznim variranjima, jer je svaki govorni čin jedinstvena i neponovljiva pojava. I za izgovor glasova jednog jezika važi ona poznata zakonitost da "sve teče i sve se mijenja", mada u ovom slučaju važi i druga 3

”dodatna zakonomjernost”; da se sve i ponavlja, vraća se na svoj početak; da se i sama variranja glasova u izgovoru na isti način s vremena na vrijeme ponavljaju. Fonetika se bavi proučavanjem samo onih glasova koji se shvataju i primaju kao jedan tipičan karakterističan glas, a ne bavi se odstupanjima od toga ”srednjega” glasa.

4 Glas se prima kao jedan glas, a sve njegove različite nijanse i odstupanja uvijek se u tome primanju svode na taj jedan jedini glas, jer on u jeziku uvijek ima istu funkciju, istu službu sporazumijevanja. Postoje različite osobine glasova, ali sve one za jezik nisu jednako važne. Za jezik su važne osobine koje se upotrebljavaju ne samo za označavanje već i za *razlikovanje u tome označavanju*, tj. za razlikovanje značenja. Sa aspekta savremene nauke o jeziku glas je najmanja jezička jedinica koja služi za *razlikovanje značenja*. On je nosilac razlike u značenju, odnosno on je najmanja razlikovna jezička jedinica.

5 Lingvistička disciplina koja proučava glasove kao razlikovne jedinice naziva se *fonologija* (od grčke riječi *phone*=glas i *logos*=riječ, govor, nauka). Fonetika, dakle, posmatra glas kao fiziološko-akustičku pojavu, a fonologija ga posmatra kao najmanju jezičku jedinicu koja je nosilac razlike u značenju. Sa aspekta fonologije glas je zvuk koji služi za razlikovanje značenja. Npr. u bosanskome jeziku samo po jednom glasu razlikuju se značenja sljedećih riječi: *sâm-nâm-râm-dâm-kâm*, ili *sâm-sāv-sāt-sāč-sād-sāz-sān*, ili *rāf-lāf-bāf-gāf*, ili *tāma-sāma-māma; māma-māza; māza-fāza*, ili *pāk-rāk-māk-čāk*. Svaki od govornih zvukova koji je nosilac razlike u značenju u fonologiji se naziva *fonem* odnosno *fonema*. Najmanja jedinica koja je nosilac fiziološko-akustičkih svojstava u fonetici se naziva *glas*. Najmanja jezička jedinica pomoću koje se razlikuje značenje u fonologiji se naziva fonem (fonema).

Fonema je distinktivna (razlikovna) jedinica glasovne strukture, sama po sebi nije glas nego funkcionalan element u sistemu glasova. Ona se glasovno realizira kao *ton* ili *glas*, često različito u različitim glasovnim kontekstima, kao različite varijante tona, kada nastaju tzv. alofoni.

6 Svi glasovi u svojoj razlikovnoj funkciji odabrani su iz mnoštva mogućih zvukova koje čovjek svojim govornim aparatom može proizvesti. Zvukovi koji u jeziku nisu nosioci razlike u značenju, već su samo različite mogućnosti izgovora istoga glasa, ne predstavljaju zaseban fonem, već samo glasovno ostvarenje glasovne raznovrsnice jednoga istog fonema. Takve glasovne raznovrsnice nazivaju se *alofoni*. Tako npr. u riječima *raŋa* i *sanke* glas *n* nije jednako izgovoren. U prvoj riječi to je zaista glas *n*, ali u drugoj je to u stvari *ŋ*, dakle *n* koje se izgovara nazad u usnoj duplji na zadnjem nepcu (velaru), kao i suglasnik *k*, pa se zove velarno, a ne dentalno *n*. Ali to velarno *ŋ* ne postoji u bosanskome jeziku kao glas ili fonema, već samo kao *alofon* (*alofona*) glasa *n*. Ili u rečenici *Drŋg mi je došao* i *Drŋg će me čekati*, izgovor suglasnika *g* u riječi *drug* u prvoj i drugoj rečenici neće biti isti; u prvom slučaju to će zaista biti *g*, a u drugom to će biti suglasnik *k*, koji se izgovara tako, jer se *g* našlo ispred suglasnika *ć*. Mada u bosanskome jeziku suglasnik *k* postoji kao glas odnosno fonem, u ovom slučaju on to nije, već predstavlja samo alofon glasa, odnosno fonema *g*. Ili u riječima *šuma* i *iščem* suglasnik *š* nije isto izgovoren, mada je isto napisan; u prvoj riječi

to je zaista suglasnik *š*, a u drugoj je umekšano *š* (*ṣ̌*), jer se ono izgovara ispred suglasnika *ć*, koji je umekšani, palatalni glas.

Jezici su među sobom vrlo različiti i po broju glasova i po njihovim svojstvima. Pošto u svijetu postoji veliki broj jezika, znači da postoji i veliki broj glasova, mada jezici svijeta imaju među sobom u pogledu glasova i velikih sličnosti. Tako npr. teško je sebi predstaviti jezik koji nema vokala *a*, ili jezik koji nema suglasnike *k*, *b* i *sl*. Postoje jezici sa većim brojem glasova (80/90), ali i jezici koji imaju svega desetak glasova. Bosanski jezik ima 30 glasova, odnosno fonema. Svaki od njih se javlja sa svojim fiziološko-akustičkim svojstvima, a svaki se u isto vrijeme može javiti i kao (najmanja) jezička jedinica za razlikovanje značenja.

Svaki glas nastaje mehanički, tj. kretanjem zračne struje i treperenjem dijelova govornog aparata i prima se pomoću čula sluha. U vezi s tim, glas se sastoji iz tri svoja sastavna dijela (elementa): *jačine*, *visine* i *boje* glasa.

Jačina glasa zavisi od snage podsticaja što pokreće tijelo koje treperi, tj. od veličine amplitude tijela koje treperi. To znači da jačina glasa zavisi od udaljenosti između normalnoga položaja treperećeg tijela i najudaljenije tačke do koje to treperenje dopire. Ukoliko je amplituda veća, utoliko je glas jači i obrnuto. Ako je npr. amplituda veća dva puta, jačina glasa će biti četiri puta veća, ili ako je amplituda veća tri puta, jačina glasa je veća devet puta.

Visina glasa zavisi od broja, odnosno brzine treptaja; ukoliko su treptaji brži, odnosno ukoliko ih je veći broj u nekoj jedinici vremena, utoliko je glas viši i obrnuto.

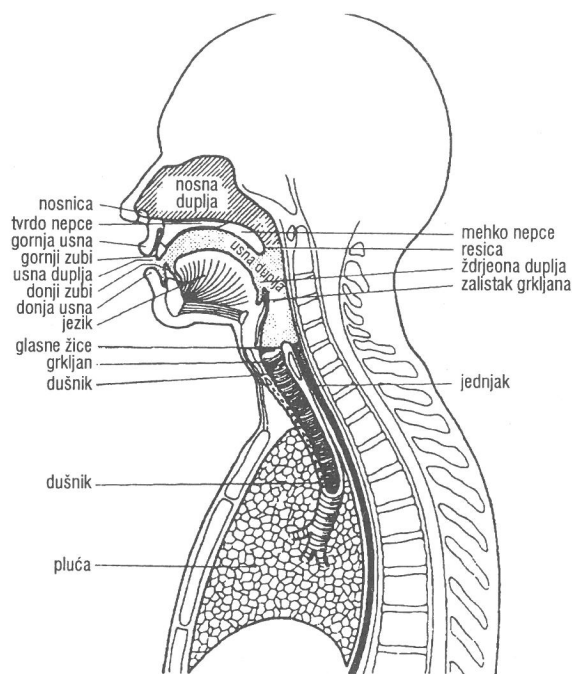
Boja glasa zavisi od veličine i oblika rezonatora (ždrjeonê, usnê i nosnê duplje). Svaki glas ima svoju posebnu boju zato što se oblik rezonatora kod svakog pojedinca nekoliko razlikuje. Rezonatori su individualna fiziološka osobina, tako da ih nema identičnih, kao što npr. nema ni identičnih otisaka prstiju. Osim toga, svaki glas ima svoju posebnu boju zato što je oblik glasnog rezonatora (tj. usne duplje) pri izgovoru svakog od glasova drukčiji.

Tvorba (artikulacija) glasova

Glasovi bosanskoga jezika tvore se pomoću zračne struje koja izlazi iz pluća i prolazi kroz dušnik i ždrijelo u usnu duplju, pa katkad i u nosnu, i tako izlazi vani. Svi organi koji služe za izgovor (proizvodnju, artikulaciju) glasova nazivaju se *govorni organi*. Oni se dijele na tri grupe.

Prva grupa. *Pluća, dušnik, grkljan* su govorni organi koji služe za prikupljanje (pluća) i istiskanje (uz pomoć trbušnih mišića i dijafragme) zračne struje, te za njezino sprovođenje i usmjeravanje (dušnik, grkljan).

Druga grupa. *Jezik, usne, zubi, desni, tvrdo nepce, mehko nepce, resica i glasne žice* su organi koji učestvuju u proizvođenju glasova svojim pokretanjem (jezik, usne, glasne žice), ili se na njima ti glasovi stvaraju (tvrdo i mehko nepce, dēsni, zubi).

Govorni organi

Treća grupa. *Ždrjeona, usna i nosna duplja*, koje pojačavaju glasove, daju im poseban ton i boju, dakle, imaju funkciju rezonatora.

9 Opisat ćemo kratko svaki od ovih govornih organa:

Pluća su dio čovjekova disajnog aparata, ali su i dio njegovog govornog aparata; u njima se skuplja zračna struja neophodna za izgovor glasova. Promjenom zapremine pluća vrši se udisanje i izdisanje zraka i zračne struje, a taj fiziološki proces ujedno omogućava i proizvođenje samih glasova.

Dušnik je cijev sastavljena od hrskavičavih pršljenova, koja sprovodi zrak od pluća, tj. od plućnih krila do ždrijela.

Grkljan je gornji završni dio dušnika, koji služi za stvaranje glasova, jer se u njemu nalaze glasne žice (glasnice).

Jezik je najvažniji i najpokretljiviji govorni organ za proizvođenje glasova. On se kreće u raznim pravcima u usnoj duplji, ili dodiruje nepce, zube i desni. To je vrlo savitljiv mesnati organ, koji se sastoji iz četiri dijela: vrha, predruba (predhrbata), ruba (hrbata) i korijena.

Usne (gornje i donje) su dva pokretna organa koja se javljaju kao ulaz (ili izlaz) usne duplje, odnosno koje svojim različitim pokretima učestvuju u proizvodnji glasova (mogu biti skupljene, zaobljene, isturene i razvučene).

Zubi (gornji i donji) su govorni organi koji se pri izgovoru glasova pokreću skupa sa gornjom i donjom vilicom, ili ih jezik dodiruje pri stvaranju određenih glasova.

Desni (alveole) su izbrazdani dio iza zuba, o koji se jezik opire pri izgovoru nekih glasova.

Tvrdo (prednje) nepce je tvrdi koštani dio koji se nalazi iznad usne duplje, na koji se jezik naslanja pri izgovoru određenih glasova. To je najviši i najuzdignutiji dio gornje vilice.

Mehko (zadnje) nepce je mehki pokretni dio iza najuzdignutijega dijela gornje vilice.

Resica je mali završetak mehkoga nepca. Kad se mehko nepce zajedno sa resicom podigne i prisloni uz zadnji zid ždrijela, tada se zatvori put zračnoj struji kroz nos. Kad se spusti i prisloni na zadnji dio jezika, tada se zatvori put zračnoj struji kroz usta i ona izlazi kroz nos.

Glasne žice (glasnice) su dva mišićna nabora koja se nalaze u grkljanu uzduž prema jabučici, a koja se mogu zatezati ili opuštati, u zavisnosti od toga koji se glasovi proizvode, da li zvučni (zatezanje), ili bezvučni (opuštanje).

Ždrjeona duplja (šupljina) je šupljina oivičena spletom mišića koji tu šupljinu svojim zatezanjem sužavaju i skraćuju, ili je opuštanjem šire i produbljuju.

Usna duplja je poslije jezika najvažniji govorni organ; od njezine veličine i oblika zavisi boja glasa.

Nosna duplja je šupljina kroz koju pri izgovoru nekih glasova djelimično prolazi zračna struja.

U zavisnosti od toga da li se pri izgovoru pojedinih glasova zračnoj struji u govornom aparatu stvaraju djelimične ili potpune prepreke, ili ona prolazi slobodno, glasovi se dijele na *samoglasnike (vokale)*, *glasnike (sonante)* i *suglasnike (konsonante)*. Pri izgovoru samoglasnika zračna struja ne nailazi ni na kakve prepreke, već slobodno izlazi kroz usta. Pri izgovoru glasnika stvaraju se djelimične, hlabave prepreke. Kod izgovora suglasnika u govornom aparatu formiraju se veće ili potpune prepreke.

Samoglasnici (vokali). Samoglasnici su glasovi koji se izgovaraju tako da zračna struja iz pluća prolazi kroz dušnik i u grkljanu pokreće glasne žice, a zatim slobodno (bez prepreka) teče kroz usnu šupljinu i izlazi iz usta. Pri njihovom izgovoru glasne žice trepere, stvarajući ton, odnosno skladan zvuk. Samoglasnici se čuju kao čisti zvučni tonovi, jer se oni proizvode "čistom" zračnom strujom, treperenjem glasnih žica, bez stvaranja prepreka toj zračnoj struji. Pošto zračna struja ne nailazi na prepreke, samoglasnici se slušno primaju kao čisti zvučni tonovi. Konačni oblik samoglasnika zavisi, prije svega, od položaja jezika u usnoj duplji i od načina oblikovanja usnenog otvora, kroz koji zračna struja izlazi iz nosne duplje. Bosanski književni jezik ima pet samoglasnika *i, e, a, o, u*. U tradicionalnoj gramatici njima se pridodaje i vokalnog *r*, koje je također nosilac sloga, kao i svi pravi samoglasnici.

10

11

12 Postoje tri podjele samoglasnika. To su podjele koje se vrše na osnovu položaja jezika pri njihovom izgovoru (prva i druga podjela) i na osnovu veličine otvora usne duplje pri njihovom izgovaranju (treća podjela). Prva podjela utvrđuje se na osnovu razlika u horizontalnom položaju jezika (za kretanje naprijed-nazad), dok druga podjela polazi od razlika u vertikalnom položaju jezika (njegovom kretanju gore-dolje). U okviru prve podjele vokali se grupišu u tri vrste:

1. *vokali prednjeg reda* (*i* i *e*), koji se izgovaraju tako što se jezik pomjera naprijed, u pravcu prednjeg dijela usne duplje i oslanja se na donje zube (sjekutiće), uzdižući se prema tvrdom nepcu;

2. *vokal srednjeg reda* (*a*), pri čijem se izgovoru jezik ne pomjera ni naprijed ni nazad, već se spušta skupa sa donjom vilicom;

3. *vokali zadnjeg reda* (*o* i *u*), pri čijem se izgovoru jezik povlači prema zadnjem dijelu usne duplje.

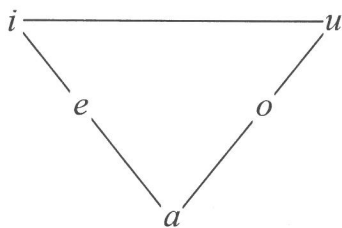
Prema drugoj podjeli (onoj koja se određuje na osnovu vertikalnog položaja jezika) samoglasnici se, također, dijele na tri vrste:

1. *visoki samoglasnici* (*i* i *u*), pri čijem se izgovoru jezik svojim prednjim (*i*) i zadnjim dijelom (*u*) primiče gornjoj vilici;

2. *srednji samoglasnici* (*e* i *o*), pri čijem izgovoru jezik zauzima srednju poziciju te se nalazi negdje na sredini između gornje i donje vilice;

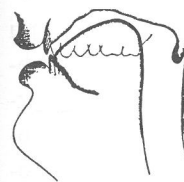
3. *niski samoglasnik* (*a*), pri čijem se izgovoru jezik spušta naniže prema donjoj vilici.

Ove dvije podjele obično se grafički predstavljaju u vidu poznatoga vokalskoga trougla:

Prema trećoj podjeli (na osnovu veličine otvora usne duplje, tj. ugla koji čini gornja i donja vilica), vokali se među sobom razlikuju po otvorenosti, odnosno zatvorenosti. Najotvoreniji je vokal *a*, pri čijem je izgovoru ugao između gornje i donje vilice najveći, odnosno usta su najotvorenija. Vokali *o* i *e* su srednje otvoreni vokali. Zatvoreni samoglasnici su *u* i *i*, jer su pri njihovom izgovoru usta najzatvorenija, odnosno rastojanje između vilica najuže.

Dat ćemo poseban opis svakoga od vokala:

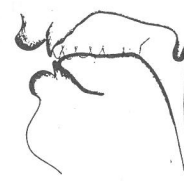

Vokal i je visoki samoglasnik prednjeg reda. Pri njegovom izgovoru jezik se prednjim i srednjim dijelom pokreće prema tvrdom nepcu. Rubovi jezika opiru se o kutnjake, a vrh jezika je malo povijen prema dolje i dodiruje donje zube, dok su usne pri njegovom izgovoru donekle razvučene i rastavljene (za vokale i sve ostale glasove dajemo crteže položaja govornih organa pri njihovom izgovoru, prema B. Miletiću).

Vokal e je srednji samoglasnik prednjeg reda. Pri njegovom izgovoru zračna struja slobodno prolazi između gornje površine jezika i prednjeg nepca. Donja vilica pomjera se naniže i naprijed, donji zubi su ispod gornjih na priličnom odstojanju, dok je vrh jezika više povijen iza donjih zuba. Prednji i srednji dio jezika uzdignut je prema tvrdom nepcu do srednje moguće visine. Usne su pri izgovoru ovog

vokala otvorene i skoro nepomične.

Vokal a je niski samoglasnik srednjeg reda, izgovara se sa najvećim otvorom usnog rezonatora. Pri njegovom izgovoru jezik se uglavnom ne pomjera ni naprijed ni nazad, već se spušta skupa sa donjom vilicom, usne su razdvojene i nisu razvučene.

Vokal o je srednji samoglasnik zadnjeg reda. Pri njegovom izgovoru jezik se povlači ka zadnjem dijelu usne duplje. Vrh jezika nalazi se dosta nisko ispod desni donjih zuba, a zadnji dio donje površine jezika izdiže se do srednje visine prema zadnjem nepcu, usne su skupljene i malo isturene naprijed, praveći zaobljen otvor.

Vokal u je visoki samoglasnik zadnjeg reda. Pri njegovom izgovoru donja vilica spušta se prema dolje, a jezik se povlači nazad i podiže prema mehkom nepcu, dok se usne isturaju naprijed i zaokružuju, praveći mali zaobljeni otvor.

Glasnici (sonanti) su glasovi pri čijem stvaranju zračna struja prolazi gotovo neometano, jer joj se u govornom aparatu stvaraju djelimične, slabe prepreke. Pri njihovom izgovoru zračna struja se sužava i donekle zatvara prolaz, približavanjem ili dodirivanjem nekih govornih organa. Zračna struja pri njihovom izgovoru pokreće glasne žice. To ove glasove približava samoglasnicima, jer se oni (kao i vokali) izgovaraju uz treperenje glasnih žica. Dakle, svi su oni zvučni glasovi. Pošto pri izgovoru sonanata zračna struja prolazi djelimično slobodno i uz slabo trenje, sonanti su tonovi sa izvjesnim primjesama šumova.

Bosanski jezik ima osam sonanata, a to su: *j, l, lj, m, n, nj, r, v*. Sonanti se dijele prema načinu izgovora i po mjestu tvorbe. Prema načinu izgovora dijele se na pet vrsta: *nosni sonanti m, n, nj; lateralni (bočni) l, j; vibrantni (titrajni, trepteći) r; poluvokalni j i strujni sonant v*.

Pri izgovoru *nosnih sonanata* zračna struja ide i kroz nos (ne samo kroz usta), a pri izgovoru laterala *l* i *lj* teče rubovima jezika, ili jednom stranom jezika. Pri izgovoru vibranta *r* zračna struja vibrira, treperi vrhom jezika, naslonjenim na desni gornjih zuba. Izgovor poluvokala *j* sličan je izgovoru vokala *i*, s tim što je prolaz zračnoj struji kod izgovora *j* znatno manji nego kod izgovora vokala *i*. Izgovor strujnog *v* također je sličan izgovoru vokala *u*, s tim što zračna struja pri izgovoru *v* struji kroz hlabavi tjesnac koji stvaraju donja usna i gornji zubi.

15 Po mjestu tvorbe sonanti se dijele na četiri grupe:

1. *Usneno-zubni sonant v*, koji se tvori dodiranjem donje usne i gornjih zuba (sjekutića).

2. *Alveolarni sonanti r, l, n*, koji se izgovaraju tako što se vrh jezika dodiruje alveola gornjih zuba, a zračna struja prolazi različitim pravicima kod svakog od ova tri sonanta.

3. *Prednjonepčani palatalni sonanti j, lj, nj*, koji se izgovaraju tako što je vrh jezika prislonjen na donje zube, a gornja njegova površina na prednje (tvrdo) nepce, pri čemu zračna struja za svaki od sonanata ide različitim pravicima.

4. *Usnjeni (dvousnjeni) sonant m*, pri čijem se izgovoru usne čitavom dužinom priljubljuju jedna uz drugu, a zračna struja u prvom dijelu izgovora ide kroz nos, a u drugom kroz usta.

16 Pošto su sonanti po relativno slobodnom prolaženju zračne struje bliski samoglasnicima, oni u nekim slučajevima na sebe preuzimaju i samoglasničku, slogotvornu funkciju. Tu funkciju imaju alveolarni sonanti *r, l, n*. U bosanskome jeziku u takvoj slogotvornoj ulozi dosljedno se javlja sonant *r*, tzv. vokalno *r*: *vrt, prst, krv, vrsta, trčati*. To je kad se nalazi u poziciji između dva suglasnika, ali i iza vokala *o* koje je postalo od *l*: *otrov, zastrō, obrō, grōce*.

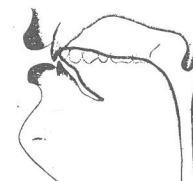
Sonant *l* može imati slogotvornu funkciju u geografskim nazivima iz južnoslavenskih dijalekata, ili drugih slavenskih jezika (*Vltava, Plzenj*), ali i u riječima neslavenskoga porijekla: *bicikl, artikl, monokl, binokl, kabl, portabl, dubl, debakl, serkl*.

Sonant *n* katkad može imati slogotvornu funkciju, npr. u riječi *klōvn*, ili u geografskim nazivima i stranim imenima i prezimenima: *Ādn* (Antoni). To se naročito odnosi na arapska imena, koja se u bosanskome književnom jeziku često upotrebljavaju: *Ibn-Saud, Ibn-Rušid, Ibn-Abaz* i sl.

17 Dat ćemo opis izgovora svakog od osam sonanata bosanskoga jezika:

Sonant j je poluvokalni prednjonepčani sonant koji se izgovara tako što se prednji dio jezika podiže prema tvrdom nepcu. Pri tome zračna struja prolazi kroz udubljeni srednji dio jezika, kao i pri izgovoru vokala *i*, samo što je prolaz pri izgovoru sonant *j* nešto uži, jer se jezik više primiče nepcu. Rubovi jezika pri izgovoru sonanta *j* sa strane se čvrsto oslanjaju na gornje kutnjake i desni, djelimično i na nepce iznad njih.

Sonant l je lateralni alveolarni sonant koji se izgovara tako da se vrh jezika čvrsto pribija uz desni, odnosno na granici između zuba i desni, stvarajući tako potpunu prepreku. Za to vrijeme zračna struja teče slobodno rubovima zadnjeg i srednjeg dijela jezika, pa se taj glas zove i tekući (jezični) sonant, likvidni sonant (likvida). Pri njegovom izgovoru donja vilica je pomjerena naniže.

Sonant lj je lateralni prednjonepčani sonant koji se izgovara tako što se vrh jezika nalazi ispod donjih sjekutića, a gornja površina prednjeg dijela jezika priljubljuje uz prednje nepce iza alveola. Zračna struja teče slobodno po rubovima zadnjeg i srednjeg dijela jezika, pa se i taj sonant još zove tekući (jezični) sonant, ili likvidni sonant (likvida).

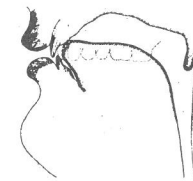
Sonant m je dvousnjeni nosni sonant koji se izgovara tako što se usne cijelom dužinom priljubljuju jedna uz drugu, stvarajući prepreku zračnoj struji. Stvaranjem usnene pregrade spušta se mehko nepce i zračna struja počinje izlaziti kroz nos, a kad se usne razdvoje, preostali dio struje prolazi kroz usnu duplju.

Sonant n je nosni alveolarni sonant koji se izgovara tako što se vrh jezika prislanja uz alveole ili uz gornje sjekutiće, pa i iznad alveola na tvrdo nepce, ponekad čak i na mehko (kao u slučaju alofona *ŋ*: *Han̄ka, Sēn̄ka, bān̄ka*). Mehko nepce se spušta i zračna struja prolazi kroz nos u prvom dijelu izgovora. Kad se jezik odvoji od desni, tada ostatak zračne struje prolazi kroz usta.

Sonant nj je nosni prednjonepčani sonant koji se izgovara tako što se vrh jezika upire o donje sjekutiće. Gornja površina prednjega i srednjega dijela jezika pripija se uz prednje nepce i na alveole, kao pri izgovoru sonanta *n*, s tim što se rubovi jezika sa strane pribiju na gornje zube i alveole. U početku izgovora mehko nepce je spušteno (kao i kod sonanta *n*), te zračna struja prolazi kroz nos, a kad se prepreka otvori, ostatak struje izlazi kroz usnu duplju.

Sonant r je vibrantni alveolarni sonant koji se izgovara uz treperenje vrha jezika ispred alveola gornjih sjekutića, jezik je nešto povučen i uzdignut, njegovi rubovi mehko dodiruju strane zadnjeg i prednjeg nepca. Zato što se vrh jezika priljubljuje uz nepce, zračna struja otvara prepreku vrlo brzim i kratkim odbacivanjem jezika i stvaranjem prolaza. Pošto se vrh jezika ponovo vraća u raniji položaj, dolazi do treperenja (vibriranja, doboširanja). Metodama eksperimentalne fonetike (koja izgovor glasova mjeri aparatima) utvrđeno je da vrh jezika o nepce udara dva do tri puta pri izgovoru sonanta *r*, a pri izgovoru vokalnog (samoglasničkog) *r* čak i do sedam puta.

Sonant v je strujni usmeno-zubni sonant koji se tvori tako što zračna struja prolazi kroz blagu prepreku što je formiraju gornji sjekutići i donja usna, pri čemu donja usna unutarnjom vlažnom stranom ovlaš dodiruje gornje sjekutiće.

18 **Suglasnici (konsonanti)** su vrsta glasova koja se tvori tako što se zračnoj struji stvara potpuna ili djelimična prepreka u usnoj duplji ili na usnama (i zubima). Bosanski jezik ima 17 suglasnika. Postoje tri podjele suglasnika: po zvučnosti, po mjestu tvorbe i po načinu tvorbe.

19 **Prva podjela.** U zavisnosti od toga da li prilikom izgovora glasne žice trepere ili ne trepere, suglasnici se dijele na zvučne i bezzvučne. Zvučni suglasnici su *b, d, g, z, ž, dž, đ*, a bezzvučni *p, t, k, s, š, ć, f, h, c*. Dakle, sedam je zvučnih, a deset bezzvučnih suglasnika. To znači da pri izgovoru ukupno 20 glasova bosanskoga jezika glasne žice trepere (kod samoglasnika, sonanata i zvučnih suglasnika), a kod deset ne trepere (kod izgovora bezzvučnih suglasnika). Unutar ove podjele zvučni i bezzvučni suglasnici imaju između sebe parove; postoji sedam takvih parova koji se utvrđuju na osnovu razlike zvučni : bezzvučni suglasnik.

zvučni	<i>b</i>	<i>d</i>	<i>g</i>	<i>z</i>	<i>ž</i>	<i>dž</i>	<i>đ</i>	–	–	–
bezzvučni	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>k</i>	<i>s</i>	<i>š</i>	<i>ć</i>	<i>č</i>	<i>f</i>	<i>h</i>	<i>c</i>

Zvučni suglasnik *b* ima svoj bezzvučni parnjak *p* (ili obrnuto, bezzvučni suglasnik *p* ima svoj zvučni parnjak *b*). Suglasnik *d* ima parnjak *t*, a suglasnik *g* parnjak *k*. Zatim, zvučni suglasnik *z* ima svoj bezzvučni parnjak *s*. Suglasnik *ž* ima parnjak *š*. Zvučni suglasnik *dž* ima bezzvučni parnjak *ć*, suglasnik *đ* svoj parnjak *č*. Ostali bezzvučni suglasnici *f, h, c* nemaju svojih zvučnih parnjaka.

20 **Druga podjela suglasnika.** U zavisnosti od toga koji dijelovi govornog aparata učestvuju pri izgovoru pojedinih suglasnika odnosno na kojem mjestu se oni izgovaraju (gdje su locirani), suglasnici se dijele na četiri grupe:

1. **Usneni (labijalni) suglasnici** *b, p, f*, od kojih su prva dva (*b, p*) dvousnjeni (bilabijalni), a treći je (suglasnik *f*) usmeno-zubni (labiodentalni).

2. **Zubni (dentalni) suglasnici** *d, t, c, z, s*, koji se izgovaraju tako što jezik dodiruje zube, bilo to gornje sjekutiće (pri izgovoru *d* i *t*) ili donje sjekutiće (*c, z, s*).

3. **Prednjonepčani (palatalni) suglasnici** *dž, ć, đ, č, ž, š*, koji se izgovaraju tako što jezik različitim svojim dijelovima dodiruje prednje (tvrdo) nepce (palatal), pri čemu su suglasnici *đ* i *č* mehki, a *dž, ć, ž* i *š* tvrdi, palatalni suglasnici.

4. **Zadnjonepčani (velarni) suglasnici** *k, g, h*, koji se izgovaraju tako što se zadnji dio jezika privija uz zadnje (mehko) nepce, stvarajući potpunu prepreku (kod izgovora *k* i *g*), ili djelimičnu prepreku zračnoj struji (kod izgovora velara *h*).

Treća podjela suglasnika. Prema načinu na koji se suglasnici tvore, odnosno prema prirodni prepreke koja se stvara pri njihovom izgovoru, suglasnici se dijele na tri grupe.

1. **Eksplzivni (praskavi) suglasnici** *b, p, d, t, k, g*, koji se izgovaraju tako što se zračnoj struji u govornom aparatu stvara potpuna prepreka. Zračna struja se sasvim zaustavlja. Taj proces se naziva *implozija*, uвод u artikulaciju (u izgovor) i *okluzija* (trajanje pregrade zračnoj struji). Zatim se govorni organi "otvaraju", odvajaju jedan od drugoga, pri čemu dolazi do praska (*eksplozije*). U slučaju prva dva suglasnika prepreku stvaraju usne međusobnim pripijanjem, a prasak naglim odvajanjem. U izgovoru suglasnika *d, t* prepreku i prasak čini prednji dio jezika pritisnut na gornje zube, a pri izgovoru suglasnika *k, g* taj isti proces se dešava između zadnjega dijela jezika i zadnjeg (mehkog) nepca.

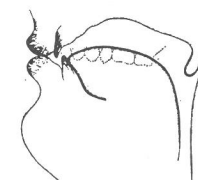
2. **Sliveni suglasnici (afrikate):** *dž, ć, đ, č, c*, kod kojih se u prvoj fazi izgovora javljaju elementi eksplozivnih suglasnika (implozija i okluzija), ali se umjesto eksplozije (kao trećeg elementa praskavih suglasnika) kod afrikata javlja *strujanje (frikacija)*. Dakle, tu dolazi do hlabavijeg otvaranja prepreke i isticanja dotada zatvorene, "zajažene" zračne struje. Afrikate, prema tome, imaju tri elementa artikulacije: *imploziju, okluziju i frikaciju*. Sa fonetskog gledišta, afrikate u sebi sadrže elemente dvaju glasova: npr. afrikata *ć* sastoji se od *t* i *š* (*tš > ć*), koji se slivaju u glas *ć*; zato se afrikate još nazivaju sliveni suglasnici.

3. **Strujni (frikativni) suglasnici:** *z, s, ž, š, f, h*, pri čijoj tvorbi zračna struja nailazi na djelimičnu prepreku sa dosta slobodnim prolazom. Kod njih se istiskivanje zračne struje vrši u vidu izrazitog trenja, izrazite frikacije. Pri izgovoru jednih to trenje je u vidu piska (piskanja) pa se ti suglasnici još nazivaju *piskavi (z, s)*. Kod drugih je u vidu šuštanja (*šuštavi suglasnici ž, š*). Suglasnici *h, f* nemaju ni jednu ni drugu formu trenja (ni piskanje, ni šuškanje), već su obični strujni suglasnici, frikativi.

Opisat ćemo izgovor svakog od 17 suglasnika bosanskoga jezika:

Suglasnik b je dvousnjeni (bilabijalni) eksplozivni zvučni suglasnik, koji se tvori na taj način što se usne čvrsto priljubljuju jedna uz drugu, stvarajući potpunu pregradu zračnoj struji (pri tome su one malo ispupčene), a zatim dolazi do naglog razdvajanja usana, tako da zračna struja uz prasak izlazi vani.

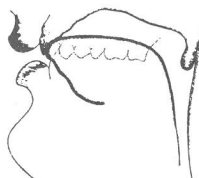

Suglasnik p je dvousnjeni (bilabijalni) eksplozivni bezzvučni suglasnik, koji se izgovara na isti način kao i suglasnik *b*, samo što su pri izgovoru toga glasa usne malo jače ispupčene naprijed nego kod izgovora suglasnika *b*, a veća je i napregnutost artikulacije. To je uvjetovano većom jačinom napregnutosti zračne struje, karakterističnom za sve bezzvučne suglasnike u odnosu na zvučne (kod kojih je

zračna struja slabija).

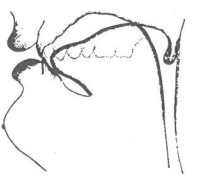
Suglasnik d je zubni (dentalni) eksplozivni zvučni suglasnik, koji se izgovara tako što se vrh jezika snažno pribija uz gornje zube (sjekutiće), a gornja površina prednjega dijela jezika na desni iznad zuba. Rubovi jezika naslonjeni su na gornje zube i njihove desni od očnjaka do umnjaka, pa se tako stvara potpuna prepreka zračnoj struji. Zatim se prepreka naglo otvara, pri čemu nastaje prasak. Usne pri izgovoru ovog glasa zauzimaju normalan položaj i nisu naročito aktivne.

Suglasnik t je zubni (dentalni) eksplozivni bezvučni suglasnik, koji se tvori isto kao i suglasnik *d*, samo što je razlika u većoj jačini napregnutosti zračne struje, kakav je slučaj i sa suglasnicima *b/p*; *t* je bezvučni parnjak suglasnika *d*, pa je napregnutost pri njegovoj artikulaciji veća.

Suglasnik g je zadnjonepčani eksplozivni zvučni suglasnik, koji se tvori kad se zadnji dio jezika izdiže do prednjeg dijela zadnjeg (mekkog) nepca i tako pravi prepreku zračnoj struji, koja se potom uz prasak oslobađa. Rubovi srednjeg i zadnjeg dijela jezika prislonjeni su uz kutnjake i uglove desni. Prednji dio jezika je pasivan, zauzima neutralan položaj, a njegov vrh je iza donjih sjekutića, koje ne dodiruje, dok usne ostaju u normalnom položaju, bez naročitog učešća.

Suglasnik k je zadnjonepčani eksplozivni bezvučni suglasnik, koji se tvori jednako kao i njegov zvučni parnjak *g*. I ovdje postoji razlika u jačini napregnutosti zračne struje; pri izgovoru bezvučnog *k* napregnutost je veća nego pri izgovoru suglasnika *g*.

Suglasnik d̪ je prednjonepčani zvučni sliveni glas (afrikata), koji pri izgovoru u početku ima imploziju i okluziju (kao kod eksplozivnih suglasnika), ali mu je treći dio artikulacije (izgovora) frikativan (strujni). Vrh jezika se opire o donje zube, a njegov prednji i zadnji dio na desni i nepce – tako se zatvara prostor zračnoj struji. Prepreka se pri izgovoru ovog glasa ne otvara praskom, već se u toku okluzije jezik spušta naniže i stvara prolaz zračnoj struji, kao pri izgovoru suglasnika *z*.

Suglasnik d̪̥ je prednjonepčani bezvučni sliveni suglasnik (afrikata), sastavljen od elemenata dvaju glasova; praskavoga *t* i strujnog mekog *s*. Pri njegovom izgovoru vrh jezika dotiče unutarnju stranu donjih zuba, a srednji dio jezika dodiruje desni. Taj dodir je prostraniji, širi nego pri izgovoru njemu srodnog suglasnika *č*, uglovi usana su razvučeni.

Suglasnik dʒ je prednjonepčani zvučni sliveni suglasnik (afrikata), koji se u prvom dijelu izgovara sa implozijom i okluzijom, a u trećem dijelu umjesto eksplozije javlja se strujanje (frikacija), kao kod strujnog *ž*. Za vrijeme okluzije jezik se pomjera i pravi prolaz zračnoj struji.

Suglasnik č je prednjonepčani sliveni bezvučni suglasnik (afrikata), sastavljen iz elemenata suglasnika *t* i *š*. Njegov izgovor, također, karakterizira implozija i okluzija. Umjesto eksplozije, zato što se prepreka otvara formirajući tjesnac, izgovor glasa *č* završava se strujanjem. Rubovi jezika se naslanjaju na kutnjake, na desni i na dijelove zadnjeg i prednjeg nepca, vrh jezika je uzdignut i dotiče istureni dio prednjeg nepca. Između vrha jezika i zuba stvara se jedan dodatni sporedni rezonator, usne su malo isturene naprijed.

Suglasnik c je zubni (dentalni) sliveni piskavi bezvučni suglasnik, sastavljen od praskavog elementa suglasnika *t* i strujnog suglasnika *s*. Pri njegovom izgovoru vrh jezika se opire o ivicu donjih sjekutića. Gornja njegova površina iza vrha u početku jako naliže na gornje sjekutiće i desni, a potom vrh i gornja površina jezika ohlabave i udalje se od sjekutića i desni. Zato se tu stvara tjesnac kroz koji prolazi zračna struja, pri čemu su rubovi jezika pribijeni uz kutnjake i desni.

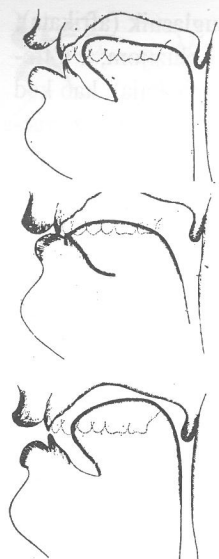
Suglasnik z je zubni (dentalni) frikativni zvučni suglasnik, koji se tvori tako što se rubovi zadnjeg i srednjeg dijela jezika pribijaju na dijelove zadnjeg i prednjeg nepca odmah iza desni kutnjaka, po sredini između jezika i dvaju nebaca ostaje prilično širok prolaz zračnoj struji. Taj prolaz se znatno sužava primicanjem gornje površine jezika iza samog vrha do desni gornjih sjekutića, vrh jezika se savija naniže iza donjih sjekutića. Zračna struja prolazi kroz tako formirani karakteristični tjesnac, pa se ovaj suglasnik zove i tjesnačni (skupa sa suglasnicima *s*, *ž*, *š*, *f*, *h*).

Suglasnik s je zubni (dentalni) frikativni bezvučni suglasnik, koji se tvori na isti način kao i njegov parnjak *z*, samo što je razlika među njima u nejednakoj jačini napregnutosti zračne struje. Kod izgovora suglasnika *s*, kao bezvučnog suglasnika, napregnutost je veća nego kod izgovora zvučnog suglasnika *z*, čija je artikulacija hlabavija.

Suglasnik ž je prednjonepčani frikativni zvučni suglasnik, pri čijem izgovoru se rubovi jezika čvrsto opiru o strane zadnjeg i prednjeg nepca, vrh jezika je podignut u pravcu prednjeg, tvrdog nepca. Dodirujući to nepce ovlaš iznad desni, stvara se tjesnac između prednjeg nepca i jezika. Između prednjih zuba i vrha jezika koji je okrenut prema gore stvara se dodatni sporedni rezonator, produžen malim isturanjem i zaokruživanjem usana, kroz koji zrak prolazi u vidu strujanja, odnosno šuštanja.

Suglasnik š je prednjonepčani frikativni bezvučni suglasnik, tvori se kao i njegov zvučni parnjak ž, samo što je i ovdje napregnutost zračne struje veća u odnosu na hlabaviji izgovor suglasnika ž.

Suglasnik f je useno-zubni frikativni bezvučni suglasnik, a tvori se tako što zračna struja prolazi kroz tjesnac, što se formira dodiranjem gornjih sjekutića i unutarnje strane donje usne. Izgovor mu je napregnutiji u odnosu na srodni mu useno-zubni sonant v, jer zračna struja sa većim naporom prolazi kroz tjesnac.

Suglasnik h je zadnjonepčani frikativni bezvučni suglasnik, koji se izgovara tako što se zadnji i srednji dio jezika podižu prema prednjem dijelu zadnjeg (mehkog) nepca. Rubovi jezika naslonjeni su uz kutnjake i desni, vrh jezika dodiruje donje sjekutiće, na sredini jezika stvara se udubljenje, žlijeb kroz koji teče zračna struja stvarajući slabiji šum.

Prateće osobine glasova (akustička svojstva glasova)

23 Glasovi imaju i sljedeća svoja prateća akustička svojstva: *vokalnost, šumnost, kompaktnost, difuznost, gravisnost, akutnost, nazalnost, prekidnost, zvučnost, stridentnost i napetost*. Sva ta svojstva glasova bosanskoga jezika javljaju se sa svojim razlikovnim obilježjima (npr. vokalnost/nevokalnost, šumnost/nešumnost, kompaktnost/nekompaktnost i sl.), dakle, neki glasovi ih imaju, a neki nemaju.

1. *Vokalnost* (latinski *vocalis*=glasnik, zvučan) predstavlja osobinu glasova koja proistječe iz treperenja glasnik žica. Taj zvuk se oblikuje u govornim šupljinama i prolazi bez prepreka u njima, pri čemu su usta otvorena uz malo neprimjetnog šuma. Vokalnost imaju samoglasnici *i, e, a, o, u*, a nevokalni su sonanti i suglasnici.

2. *Šumnost* je osobina glasova koja dolazi od postojanja prepreke zračnoj struji u govornom aparatu. Svi šumni glasovi (glasovi sa preprekom) imaju u sebi dosta šuma, a šum dolazi od ometanja normalnoga protoka zračne struje. U bosanskome jeziku šumnost imaju svi suglasnici: *p, t, k, b, d, g, c, č, ć, dž, đ, f, s, š, h, z, ž*, a bešumni su vokali i sonanti.

3. *Kompaktnost* (latinski *compactus*=zbijen). To je osobina glasova pri čijem se izgovoru zvučna energija grupira u nekom središnjem dijelu zvučnog spektra (različiti tonovi pomiješani u jednom zvuku). Pri izgovoru kompaktnih glasova učestvuje jezik svojim rubom, a mjesto izgovora tih glasova jeste od desni do ždrijela. Kompaktni su glasovi vokali *a*, sonanti *lj, nj, j* i suglasnici *š, ž, č, ć, dž, đ, k, g, h*. Većina vokala i sonanata su nekompaktni glasovi, što znači da je u bosanskome jeziku ipak više nekompaktnih nego kompaktnih glasova.

4. *Difuznost* (latinski *difundere*=raspršiti, raširiti, rasturiti). To je osobina glasova koji se tvore u prednjem dijelu usne duplje (vrhom jezika uz učešće usana), u rezonatoru po obimu manjem od rezonatora pri izgovoru kompaktnih glasova (koji se tvore u srednjem dijelu usne duplje). Difuznost je akustičko obilježje glasa kad se zvučna energija rasura, raspršuje po spektru, ili je grupirana na krajnje visokim ili krajnje niskim područjima spektra. Difuzni su glasovi vokali *i* i *u*, sonanti *v, n, m, l* i *r* i suglasnici *p, b, t, d, c, s, z, f*, što znači da je u bosanskome jeziku polovina glasova difuznih (15), a polovina nedifuznih (također 15).

5. *Gravisnost* (latinski *gravis*=dubok, taman, nizak—za glas), znači osobinu glasova koji imaju "tamnu" boju zvuka, jer im je pri izgovoru usni rezonator veći. To su sonanti i suglasnici koji se tvore usnama, te vokali i suglasnici koji se izgovaraju u zadnjem dijelu usne duplje. Gravisni su vokali *o, u*, sonanti *v, m*, i suglasnici *p, b, k, g, f, h*. Svega je deset gravisnih glasova u bosanskome jeziku, ostalih 20 su negravisni.

6. *Akutnost* (latinski *acutus*=šiljast). To je osobina glasova koji imaju "svijetlu" boju zvuka, a koji se tvore na zubima, desnima, tvrdom nepcu. Akutni su glasovi vokali *i, e*, sonanti *n, nj, l, lj, r, j* i suglasnici *t, d, s, z, š, ž, c, č, ć, dž, đ*, čak njih 20, što znači da je ta osobina karakteristična za većinu glasova bosanskoga jezika. Tačnije, za većinu sonanata i konsonanata, koji su po boji zvuka većim dijelom "svijetli" glasovi. Pri njihovom izgovoru usni rezonator je aktivnošću govornih organa, prije svega jezika, smanjen, pa u njemu nema prostora za dublji, "tamni" zvuk kao kod gravisnih glasova, već za viši, "svijetli" zvuk.

7. *Nazalnost* (latinski *nanus*=nos) predstavlja osobinu glasova koja je posljedica spuštanja mehkog nepca i resice, pri čemu zračna struja prolazi ne samo kroz usnu duplju već i kroz nosnu duplju. Svega su tri nazalna glasa (nazala) u bosanskome jeziku. To su sonanti *m, n, nj*, a svi ostali su nenazalni, odnosno usni (oralni) glasovi. Nekad su u bosanskome jeziku postojala još dva nazalna vokala *ę, ǫ*, koji su prešli u sebi srodne vokale *e, u*, dakle, u oralne vokale.

8. *Prekidnost* je svojstvo glasova kad se govornim aparatom stvara potpuna prepreka zračnoj struji, kad se javlja zastoje (okluzija) a potom prasak (eksplozija). Prekidni su sonanti *m, n, nj, r* i suglasnici *p, b, t, d, k, g, c, č, ć, dž, đ*. U bosanskome jeziku polovina glasova su prekidni, a polovina neprekidni (po 15, isto kao i u slučaju odnosa među akustičkim osobinama difuznost/nedifuznost).

9. *Zvučnost* je osobina glasova o kojoj je već bilo riječi; zvučni su glasovi koji se izgovaraju uz treperenje glasnik žica. U bosanskome jeziku, kako smo već vidjeli, zvučni glasovi su svi vokali i svi sonanti, a i suglasnici *b, d, g, dž, đ, ž, z*, dok su ostali suglasnici bezvučni. U bosanskome jeziku je, dakle, 20 zvučnih i 10 bezvučnih glasova (suglasnika), što je isti odnos kao i kod prateće akustičke osobine gravisnost/negravisnost, ali u tom slučaju omjer ide u korist odsustva osobine. Dakle, 20 negravisnih:10 gravisnih, dok kod zvučnosti omjer ide u korist prisustva osobine (20 zvučnih:10 bezvučnih).

10. *Stridentnost* (latinski *stridere*=pištati) znači osobinu glasova pri čijem se izgovoru čuje jači i duži šum. Stridentni su glasovi sonant *v* i suglasnici *š, ž, s, z, f, c, č, dž*, njih 9, dok su većina glasova bosanskoga jezika (21) nestridentni glasovi.

11. *Napetost* je osobina glasova koji se izgovaraju uz veliku mišićnu napregnutost govornih organa što neposredno učestvuju u njihovoj tvorbi. Napeti su samoglasnici *i, u*, sonanti *lj, l*, (vokalno) *r*, kao i suglasnici *p, t, k, c, č, ć, s, š, f, h*. To znači da ih je u bosanskom jeziku tačno polovina napetih, a polovina nenapetih (opuštenih) glasova (što predstavlja omjer kao i kod razlikovnih obilježja difuznost/nedifuznost i prekidnost/neprekidnost). U bosanskome jeziku je, dakle, po 15 difuznih i nedifuznih, prekidnih i neprekidnih, napetih i nenapetih glasova.

Pojedinačni glasovi

Glasovi *č* i *ć*

24 Glasovi *č* i *ć* su sliveni glasovi ili afrikate, koji sačinjavaju afrikatski par. Oni su među sobom po načinu tvorbe veoma slični i zato dolazi do njihovog miješanja i u govoru i u pisanju. To miješanje naročito je karakteristično za neke dijalekte bosanskoga jezika (o čemu je bilo riječi u Uvodu). Tek polovina govora bosanskoga jezika razlikuje ove glasove, polovina ne razlikuje, svodi ih na suglasnik *ć*. To je osobina i samoga govora Sarajeva, pa se to nerazlikovanje (kao i nerazlikovanje suglasnika *dž* i *đ* i svođenje na *đ*) otuda širi i u bosanski razgovorni jezik, u njegove urbane govore i naročito u govor mlade generacije. U bosanskome književnom jeziku ova dva suglasnika se razlikuju i u govoru i u pisanju. Jedan od najvažnijih zadataka učenja gramatike bosanskoga jezika jeste savladavati pravila pisanja i izgovora tih glasova, tamo gdje im je po etimologiji mjesto.

25 1. Glasovi *č* i *ć* u bosanskome književnom jeziku upotrebljavaju se u riječima u kojima porijeklo tih glasova nije vidljivo, ne može se tačno odrediti.

Primjeri upotrebe suglasnika *č*

– na početku riječi:

čador, čahura, čakmak, čakšire, čalma, čanak, čaplja, čarapa, čardāk, čaršaf, čaršija, čas, časovnik, čaša, čatrnja, čehra, čekić, čekmedža, Čelébija, čelik, čeljad, čemer, čemèrika, čengele, čengija, čepèrak, česma, četiri, četka, četvrtak, čibuk, čiftèlija, čikma, čiko, čeznja, čipka, čirāk, čistòća, čitati, čiviluk, čizma, čòban, čòha, čokoláda, čòpòr, čòrba, čòvjek, čúnak, čùpati, čúcati, čvòrak, čvòruga;

– u sredini riječi:

áčik, áčkòsum, břčkati, drukćiji, Fòča, glèčer, gnjéćiti, hlàće, hrćak, cvřćak, jèćam, kàućuk, kićma, kočánjak, kòpča, krćma, mǎćka, mòčvara, pčèla, plòća, ràćùn, sáčma, tǎćka, tòćak, mòćilo, vèćerati, dapàće, dòćim, básća;

– na kraju riječi:

kljúč, grč, kàuć, krěć, lúč, mǎć, sáč, pláč, kòláč, trubáč, tráč, vráč, nòsáč, sèndvić, tefèrić, žuč, tuć, bić, mùhtáč, Mǎlkoć.

Primjeri upotrebe suglasnika *ć*

– na početku riječi:

Ćába, ćáća, ćáge, ćár, ćáriti, ćása, ćápiti, ćarlijati, ćaskati, ćehája, ćèlija, ćevàp-ćići, ćerèsta, ćèrpić, Ćázim, Ćámil, ćilim, ćòrav, ćeténija, ćòšak, ćùba, ćùmur, ćùp-rija, ćúška, ćùtuk, ćùvìk;

– u sredini riječi:

bèćár, dùćán, gǎće, kùća, nèćāk, práčka, srěća, svijèća, šèćer, trěći, vrěća, masnò-ća, plúća, vrućina, ìmúćan, zlòća, punòća, pròmućuran, mǎćeha, pròćerdati;

– na kraju riječi:

mòć, nòć, Sálìhbegović, Osmánović, pèć, vèć, hèlǎć, vrúć, pùnòmòć, prèmòć.

Te iste glasove i njihovo razlikovanje imamo u svim izvedenim riječima i složenicama u čijoj su osnovi riječi sa *č* ili *ć* npr.:

od riječi *kreč*:

krečána, krečara, krečárski, krečiti, krečènje, òkrečen, krečnjāk, krečnjǎčkī, òkrečiti, zǎkrečiti, prèkrečiti, neòkrečen;

od riječi *noć*:

nòćás, nòćášnjī, nòćca, nòćènje, nòćiti, nòćnī, nòćnik, noćòbdija, zanòćiti, prenòćiti, pònoćnī, sinòć, svùnòć.

Tako i u drugim riječima kod kojih je veza među tim glasovima teže uočljiva: *čet-vrtak, četvrt:četiri; čèšnjāk:čèst; òpćina, priòpćiti, općènito:òpćī; pèćina:pèć.*

Glasovi *č* i *ć* predstavljaju dvije različite foneme, dakle, nosioci su razlika u značenju. To se javlja u sljedećim primjerima u kojima se razlikuje značenje riječi na osnovu pravilne upotrebe suglasnika *č* i *ć*, odnosno na osnovu njihovog razlikovanja (to razlikovanje u izgovoru može se čuvati i na osnovu različitih akcenata, ali se u pisanju uglavnom čuva uz obavezno razlikovanje samih ovih glasova):

čèlo (dio glave)

ćélo (čovjek bez kose)

čèmēr (jad, gorčina, tuga)

ćèmēr (pojas za držanje novca)

skúćiti se (skupiti se, uvući se u sebe)

skúćiti se (postati domaćin, imati sređen život, opremiti kuću i sl.)

čâr (draž, ljepota)

ćâr (dobit)

čǎrkati (pomalo čarati)

ćǎrkati (pomalo trgovati)

čòrda (krdo, čopor)

ćòrda (sablja)

<i>čûp</i> (čuperak)	<i>čûp</i> (glinena posuda)
<i>čû</i> (drugo i treće lice aorista od <i>čûti</i>)	<i>ču</i> (enklitički oblik od <i>hòću</i>)
<i>čûdī</i> (od <i>čûditi</i>)	<i>čúdī</i> (gen. mn. od <i>čúd</i>)

Glasovi *č* i *ć* javljaju se u izvedenicima i oblicima kod kojih se u osnovnoj riječi nalaze suglasnici *k*, *c* (glas *č*) i *t*, *d* (glas *ć*).

28

Glas *č* javlja se u oblicima prema osnovnim suglasnicima *k*, *c*:

1. U vok. jd. imenica muškog roda čija se osnova završava na *k*, *c*:

k/č: *jûnâče* (<*junak+e*), *vûče*, *vòjnîče*, *lûdâče*, *sânče* (:*sanak*), *sêljâče*, *zâmbače* (:*zambak*);

c/ć: *mjêsêče* (<*mjesec+e*), *stârče*, *strîče*, *vrânče*, *tvôrče*, *Srêmče*, *Pòsâvče*.

2. U nom., ak. i vok. mn. imenica m. r. sa osnovom na *c*: *zêčevi* (<*od zec+ev+i*): *prinčevi*; *zêčeve*, *prinčeve*.

3. U komparativu na *-ji* od pridjeva sa osnovom na *k*: *jâčī* (<*jak+ji*) *gòrčī*, *mlâčī*.

4. U prezentu glagola čija se infinitivna osnova završava na *k*, a i glagola čija se prezentska osnova završava na *k* ili *c*:

pêčēm (<*pek/ti+jem*), *skâčēm*, *vîčēm*, *plâčēm*, *vûčēm*, *sûčēm*, *mîčēm*, (<*mic/ati+jem*), *nîčēm*, *dòtičēm*, *klîčēm*, *srîčēm*, *pòričēm*, *òdričēm*, *pròtičēm*.

5. U drugom i trećem licu jd. aorista od glagola čija se infitivna osnova završava na *k*:

rêče, *dòtače*, *pòsiječe*, *pòmače*.

6. U imperfektu od glagola čija se infinitivna osnova završava na *k*:

pêčâh (<*pek/ti+jah*), *vûčâh*.

7. U imperativu od glagola sa prezentskom osnovom na *k* ili *c*:

skâči, *plâči*, *lòči*, *vîči*, *smòči*, *mîči*, *klîči*.

8. U glagolskom pridjevu trpnom od glagola čija se infitivna osnova završava na *k*, a i u glagolskih imenica od takvih glagola:

pêčen (<*pek/ti+jem*), *novpêčen*, *nedopêčen*, *isjêčen*, *rêčen*, *nedorêčen*, *dovûčen*, *nâučēn*, *privûčen*, *pretûčen*; *pêčēnje*, *sjêčēnje*, *dovlâčēnje*, *navlâčēnje*, *prîvlâčēnje*.

29

Glas *č* javlja se u izvedenim riječima i njihovim oblicima prema osnovnim glasovima *k*, *c*. Tako je u riječima sa sljedećim sufiksima:

-ak: *trâčak* (:trâk), *zrâčak* (:zrâk), *tòčak* (:tòk), *cvrčak* (:cvrč), *hrčak* (:hrč); -an: *lîčan* (:lîk), *prîlîčan* (:prîlîka), *dâščan* (:dâska), *srčan* (:srče); -anik: *zupčànik* (:zûbac), *novčànik* (:nòvac); -arija: *tričàrija* (:trica); -etina: *ručètina* (:rûka); -enik:

mûčenîk (:muka); -evîc: *càrevîc* (:câr); -ica: *vûčica* (:vûk), *rûčica* (:rûka), *djevòjčica* (:djevòjka); -îc: *kònčîc* (:kònac), *nòvčîc* (:nòvac), *lònčîc* (:lònac); -ina: *mòmčina* (:mòmak), *junâčina* (:jûnâk), *splâčina* (:splâkati); -iti: (*u*)*mlâčiti* (:mlâk), *zrâčiti* (:zrâk), *smrâčiti* (:mrâk), *razlûčiti* (:razluka); -janin: *Banjâlúčanin* (:Bânjâ Lúka), *Dubòčanin* (:dubok), *Dûbičanin* (:Dûbica), *Zvornîčanin* (:Zvòrnîk), *Dubròvčanin* (:Dûbròvnîk), *Rògatičanin* (:Rògatica); -jati: *jâčati* (:jâk); -ka: *znâčka* (:znâk), *rûčka* (:rûka), *zvêčka* (:zvêk/al); -(s)ki: *jûnâčkî* (:jûnâk), *mòmačkî* (:mòmak), *stâračkî* (:stârac), *jâjačkî* (:Jâjce), *vînačkî* (:Vînac), *rògatičkî* (:Rògatica); -ura: *djevòjčura* (:djevòjka); -urak: *djevojčúrak* (:djevòjka); -urda: *rûčúrda* (:rûka); -urina: *djevojčúrina* (:djevòjka), *ptičúrina* (:ptîca); -urlija: *dječúrlija* (:djèca).

Tako je i u različitim oblicima, npr.:

dokúčiti:kûka; *dòskočica:skòk*; *količina, kòličnik:kòliko*; *mlîječ:mlîjèko*; *naúčiti:nâuk(a)*; *nâočiti, suòčiti:òko*; *podbòčiti:bòk*; *skòčiti:skòk*; *tâkmičiti se, tâkmičâr:ùtakmica*; *trčati:trk*.

U nekim riječima veza između suglasnika *k*, *c*, *č* manje je uočljiva iz različitih razloga, ali je i tu jasno da *č* vodi porijeklo od tih suglasnika:

glâčati (:glâdak), *òbičâj* (:òbiknuti), *pòručnik* (:pòruka), *òbrûč, rûčati* (:rûka), *srdâčan* (:srče), *veličànstven* (:vèlik).

Glas *ć* javlja se u izvedenicama od riječi koje u osnovi imaju suglasnik *t*:

30

1. U instr. jd. sa nastavkom *-ju* kod imenica ž.r. čija je osnova na *t* ili *st*:

smrću (<*smrt+ju*), *bòlešću* (<*bolest+ju*), *râdošću*, *mlâdošću*, *sávješću*, *pàkošću*, *kòšću*.

2. U komparativu i superlativu pridjeva kod kojih se osnova završava na *t*:

ljûčī (<*ljut+ji*), *krâčī*, *žûčī*, *krûčī*, *vrûčī*; *nâjlučī*, *nâjkrâčī*.

3. U prezentu glagola na *-ati* kod kojih se prezentska osnova završava na *t*:

mêčēm (<*met/ati+jem*), *krêčēm*, *dâhčēm*, *hròpčēm*, *klîkčēm*, *prêmêčēm*, *pòdmêčēm*.

4. U imperfektu glagola na *-iti*, *-jeti* čija se prezentska osnova završava na *t*:

pòšcâh (<*post/iti+jah*), *pâmçâh*, *púšcâh*, *plàmçâh*, *čâšcâh*.

5. U glagolskom prilogu sadašnjem sa nastavkom *-ći*:

gòvorêći, *dòlazêći*, *têglêći*, *sjêdêći*, *klêčêći*; *pjêvajûći*, *kàrajûći*, *krijûći*; *idûći*, *têkûći*, *prêdûći*.

6. U glagolskom pridjevu trpnom od glagola sa prezentskom osnovom na *t*:

pòčasčen (<*počast/iti+jem*), *pòmâščen*, *zâpamčen*, *òžâlòščen*, *ùgoščen*; *iskòriščen*, *òvlâščen*.

7. U glagolskim imenicama od glagola na *-iti* kod kojih se prezentska osnova završava na *t*:

čāščēnje (<*čast/iti+jenje*), *pāmcēnje*, *pōščēnje*, *ugoščēnje*, *prečiščēnje*.

8. U glagolima nesvršenog vida izvedenim od svršenog vida kod kojeg se osnova završava na *t* ili *st*:

plācati (<*plat/iti+jati*), *vrācati*, *ōsjećati*, *pōdsjećati*; *ugoščivati* (<*ugos/ti+ivati*), *krācati*, *ōdvraćati*.

9. U oblicima riječi kod kojih se osnova završava na *t* izvedenih sljedećim sufiksima:

-ja: *brāca* (<*brat+ja*), *plāca*, *srēca*; -janin: *Egīpčanin* (<*Egipat+janin*), *Ōsacānin* (<*Osat+janin*); -je: *bīce* (<*bit+je*), *svanūce*, *uskrsnūce*, *nadahnuce*, *krvoprolīce*, *žīce*, *plāšće*, *prūce*, *lišće*, *ulegnuće*; -ji: *pīleći* (<*pil+et+ji*), *jūneći*, *tēleći*, *jānjeći*, *srneći*.

10. U oblicima infinitiva glagola:

dōci, *pōci*, *nāci*, *rēci*, *sjēci*, *vūci*, *tūci*.

11. Mjesto zvučnog suglasnika *đ* ispred bezvučnih suglasnika, zbog jednačenja po zvučnosti:

žēcca (<*žed+ca*), *rōčko* (<*rod+ko*), *rīckast* (<*riđ+kast*), *smēčkast* (<*smed+kast*), *ōmečka* (<*omed+ka*).

12. Suglasnik *ć* javlja se i u riječima kod kojih je veza sa suglasnikom *t*, od kojeg vodi porijeklo, prilično potra iz različitih razloga:

mūcak, *mūckati*, *mūčka*, *mūckalo*, *mūckalica* (: *mūtiti*); *umijēće* (: *umjeti*), *preduzēće* (: *preduzēti*).

31

Sva ovakva porijekla u izgovoru i pisanju glasova *č* i *ć* treba imati u vidu kako bi se sama značenja riječi sa ovim suglasnicima razumjela i kako ne bi došlo do pogrešnog razumijevanja riječi, ili do međusobnog miješanja riječi sa *č* i riječi sa *ć*, odnosno do značenjskih zabuna. Navest ćemo jedan niz naporednih primjera po obliku vrlo sličnih riječi kod kojih se suglasnici *č* i *ć* javljaju kao nosioci razlika u značenju, odnosno kao foneme:

<i>bīcem</i> (instr. od <i>bīč</i>)	<i>bīcem</i> (instr. od <i>bīce</i>)
<i>gūšće</i> (mlado od guske)	<i>gūščē</i> (komp. od <i>gūst</i>)
<i>kōcēnje</i> (od <i>kōčiti</i>)	<i>kōcēnje</i> (od <i>kōtiti</i>)
<i>krōcēnje</i> (od <i>krōčiti</i>)	<i>krōcēnje</i> (od <i>krōtiti</i>)
<i>kučētina</i> (kučka)	<i>kučētina</i> (velika kuća)
<i>kūčica</i> (malo kuće, psetance)	<i>kūčica</i> (mala kuća)
<i>lišće</i> (mlado od lisice)	<i>lišće</i> (zbirno od <i>liš</i>)
<i>mlācēnje</i> (od <i>mlāčiti</i> : <i>mlāk</i>)	<i>mlācēnje</i> (od <i>mlātiti</i>)
<i>mūcēnje</i> (od <i>mūčiti</i> : <i>mūka</i>)	<i>mūcēnje</i> (od <i>mūtiti</i>)

<i>nāpūčen</i> (naseljen)	<i>nāpūčen</i> (naputiti, uputiti)
<i>ōkrečimo</i> (imp. od <i>ōkrečiti</i>)	<i>ōkrēcimo</i> (imp. od <i>ōkretati</i>)
<i>posjēčen</i> (od <i>pōsjeći</i>)	<i>pōsječen</i> (od <i>pōsjetiti</i>)
<i>žūči</i> (od <i>žūč</i>)	<i>žūči</i> (od <i>žut</i>)
<i>vrācati</i> (čarati)	<i>vrācati</i> (davati nazad, natrag)
<i>vrācānje</i> (od <i>vrācati</i>)	<i>vrācānje</i> (od <i>vrācati</i>)
<i>zaprečivati</i> (postavljati zapreke)	<i>zaprečivati</i> (prijetiti)
<i>zāprijēčen</i> (od <i>zāprijēčiti</i>)	<i>zāprijēčen</i> (od <i>prijētiti</i>).

Iz ovih primjera vidi se da su kod nekih naporednih riječi nosioci razlika u značenju ne samo suglasnici *č* i *ć* već i sam akcent. Ali kod nekih riječi značenje se može razlikovati jedino kad se razlikuju *č* i *ć*, što znači da je to razlikovanje neophodno naročito u pisanim formama bosanskoga književnog jezika, gdje se akcent uglavnom i ne piše. Tada je (osim konteksta, odnosno susjednih riječi u rečenici) značenje riječi jedino moguće razlikovati na osnovu očuvanih razlika između suglasnika *č* i suglasnika *ć*. Takve su u našim primjerima riječi:

krōcēnje: *krōcēnje*; *kučētina*: *kučētina*; *mlācēnje*: *mlācēnje*; *nāpūčen*: *nāpūčen*; *zaprečivati*: *zaprečivati*; *zāprijēčen*: *zāprijēčen*.

Glasovi *č* i *ć* javljaju se i u nekoliko sufiksa više ili manje produktivnih.

32

Glas *č* javlja se u sljedećim sufiksima:

1. *Imenski sufiksi*

-āč	<i>nōsāč</i> , <i>brīsāč</i> , <i>kōvāč</i> , <i>učāč</i> , <i>vēsālāč</i> , <i>kōpāč</i> , <i>jāhāč</i> , <i>pokrivāč</i> , <i>plivāč</i> ;
-ača	<i>glūpača</i> , <i>prēgača</i> , <i>pōgača</i> , <i>udāvača</i> , <i>krāstača</i> , <i>krompīrača</i> ;
-ačina	<i>premetāčina</i> , <i>otimāčina</i> ;
-āčnica	<i>brijāčnica</i> , <i>kōvāčnica</i> ;
-ānče	<i>sedmānče</i> ;
-čaga	<i>rūpčaga</i> , <i>mōčaga</i> , <i>prēčaga</i> ;
-čāk	<i>Glamōčāk</i> ;
-čanin	<i>Dervēnčanin</i> , <i>Kōnjičanin</i> , <i>Zeničanin</i> , <i>Vlāseničanin</i> , <i>Rōgatičanin</i> ;
-čār	<i>gřnčār</i> ;
-če	<i>sirōče</i> , <i>pāšče</i> , <i>nedōnošče</i> , <i>gūšče</i> , <i>brāvče</i> ;
-čica	<i>pjevāčica</i> , <i>grānčica</i> , <i>igrāčica</i> , <i>plesāčica</i> , <i>čistāčica</i> ;
-čič	<i>dječāčič</i> , <i>pendžērčič</i> , <i>ōbraščič</i> , <i>sinčič</i> , <i>māngupčič</i> , <i>šarāfčič</i> , <i>džūgumčič</i> ;
-čija	<i>āščija</i> , <i>mirāščija</i> ;
-čina	<i>mōmčina</i> , <i>lāfčina</i> , <i>šofērčina</i> , <i>lijēnčina</i> , <i>sinčina</i> , <i>jarānčina</i> , <i>kēnjčina</i> ;
-čka	<i>igrāčka</i> , <i>pljūvāčka</i> ;
-čurina	<i>boleščūrina</i> , <i>koščūrina</i> (pored <i>boleščūrina</i> , <i>koščūrina</i>)
-ečāk	<i>Grmečāk</i> , <i>plamēčāk</i> ;
-enjača	<i>krpēnjača</i> , <i>furdēnjača</i> , <i>tikvēnjača</i> , <i>plamēnjača</i> ;
-evača	<i>trēšnjevača</i> ;

-ič	gònič, vòdič, brànīč;
-ičak	plamičak, kamičak, krajičak, dobričak;
-ičar	alkohòličar, històričar, ljèvičar, keràmičar, bólničar, mehàničar, matemàtičar;
-ičić	ibrīčić;
-ičina	dobričina;
-ična	brātična, sèstrična, àmidžična;
-inče, -enče(-če)	marvinče, dòjēnče; kúmče, ptiče, mǎče, djèvojče;
-injača	dudinjača;
-jača (-njača)	sjevérnjača, kùpušnjača, topóvnjača, párnjača, kórnjača, Drinjača;
-ovača	brèzovača, klèkovača, jǎbukovača, dùdovača;
-ovnjača	makóvnjača, boróvnjača.

2. Pridjevski sufixi

-ačak	dugàčak, pùnačak, slàbačak;
-ačan	ùbitačan, pròbitačan;
-ačkī	dùbrovačkī, sokòlačkī, žèpačkī;
-čiv	prijēmčiv;
-ičan	alèrgičan, anèmičan, problemàtičan, sèbičan, polòvičan, strǎvičan, bèžličan, dvòličan;
-ičast	rūžičast, plǎvičast;
-ičav	plǎvičav, òspičav, ìskričav;
-ičkī	turističkī, marksìstičkī, botànikičkī, naučikičkī, urbanìstičkī, artìstičkī.

3. Priloški sufixi

-ačkē	glavàčkē, naglavàčkē;
-ački	mòmački, jùnāčki, mlādalački.

U svim drugim izvedenicima od ovih i sličnih riječi također se javlja suglasnik č:

àščibaša, aščikàduna, aščiluk, àščinica, àščīnskī (:àščija); plivàčica, plivāčki (:plivāč); grnčārskī, grnčārija (:grnčār); sèbičnōst (:sèbičan); bèžličnōst (:bèžličan); sīročād, siròčići (:siròče); nedònoščād (:nedònošče); pāščād, paščādija (:pāšče); zèničkī, (:Zeničanin); glámočkī (:Glamòčāk) i sl.

Glas č javlja se u sljedećim sufixima:

1. Imenički sufixi

-āč	gòlāč, glùhāč, Bihāč;
-āča	zàdača, nēdača, mòkrača;
-bāč	zelēmbāč (od zelen+bač);
-čić	kamēnčić, findžānčić, sifōnčić, balōnčić, lōnčić, òraščić, pendžèrčić, prozòrčić;
-dāč	crvèndāč, sṛndāč;

-ević	cǎreviç, králjeviç; Láčeviç, Búrdževiç;
-ičić	sèstričić;
-ić	nòsić, kònjić, grābić, hràstić, Próhić, Bégić;
-oća	sljepòća, hladnòća, samòća, skupòća, mehkoća, lahkòća, trudnòća;
-ović	Kapetánoviç, Záhiroviç.

2. Pridjevski sufixi

- āci	dòmāci, jàhāci, šivāci, kùpāci, spāvāci;
- eci	jànječī, pileci, krstárēci.

Glas č javlja se i u grupi šć, koja je različitoga porijekla:

išcēm, išci; pljšēcēm, pljšēci; biščem, pritiščēm; liješće (:liješka), triješće (:trijeska).

I u raznim izvedenim oblicima, naročito onim sa navedenim sufixima, također će se javljati suglasnik č:

bihāčkī, Próhičev, sṛneci, bolēciv, puzēčkē, mòkračni, bégičevskī.

Kad je riječ o upotrebi glasova č i ć, treba obratiti naročitu pažnju na razlikovanje sufixa -ič i -ić u bosanskome jeziku. Sufiks -ić je češći u bosanskome jeziku (prezimenima, deminutivi, hipokoristici i sl.). Prema vrlo raširenom sufixu -ić u prezimenima na širem prostoru srednjojužnoslavenskog dijasistema, sufix -ič je u prezimenima za bosanski jezik netipičan, tako da će se javljati jedino u prezimenima iz drugih slavenskih jezika, npr.: Župančić (slovenski), Kirilović (bugarski), Babič (bjeloruski), Belič (češki), Kotulič (slovački), Iljič, Pavlovič, Nikolajevič, Petrovič (ruski).

Treba voditi računa i o razlici između sufixa -ač i -ac, -bač i -bac, -ača i -aca, -ičak i -icak i sl.

Većina tih riječi u bosanskome jeziku piše se sa sufixom -ač, jer su samo četiri riječi na -ac (-bač, -dac): glùhāč, gòlāč, zelēmbāč i sṛndāč.

Sa sufixom -āča idu riječi mòkrača, nēdača, zàdača, dok se sve ostale slične riječi pišu i izgovaraju sa sufixom -ača (-jača, -njača, -uljača): sjevérnjača, lapàndača, kṛmača, kapùljača.

U vezi sa navedenim razlikama u porijeklu i upotrebi suglasnika č i ć, kad je riječ o različitim sufixima, treba voditi računa o značenjima sljedećih riječi. To značenje u pisanju je moguće razlikovati uz pravilnu upotrebu suglasnika č i ć:

brijāči, crtāci, jahāci, kopāci (imenice)	brijāci, crtāci, jàhāci, kòpāci (pridjevi)
kupāci, orāci, perāci, spavāci (imenice)	kùpāci, òrāci, pèrāci, spāvāci (pridjevi)
jahāčica (žena koja jaše)	jahāčica (kobilica za jahanje)
spavāčica (žena koja spava)	spavāčica (ženska odjeća za spavanje)
pùhāč (čovjek koji puše)	pùhāč (puh)
Bābič (Bjelorus)	Bābič (Bošnjak)

ùći, ùći (prez. odnosno imp. od *ùčiti*) *úci, úci* (unići)
púčiti (usne) *pùčiti* (skopčavati)

Glas dž

36 Glas dž je zvučni parnjak bezvučnog suglasnika č. U bosanskome jeziku on se u dijelu njegovih dijalekata i razgovornom jeziku izjednačuje sa suglasnikom đ, tako da je i tu riječ (isto kao i kod č i ć) o svođenju afrikatskoga para dž:đ na jedan glas, na umekšano, predjonepčano đ. Postoje, međutim, znatne razlike u samome porijeklu (etimologiji) suglasnika dž u odnosu na svoj parnjak č i u odnosu na svoju zvučnu naporedicu đ i njezin bezvučni parnjak ć (zato ćemo suglasnike dž i đ obraditi odvojeno).

37 1. Glas dž naročito je karakterističan za bosanski jezik zato što se javlja u velikom broju riječi orijentalnoga porijekla, tzv. orijentalizmima, ali se javlja i u riječima iz drugih jezika.

Suglasnik dž na početku riječi:

džāba, džābicē, džābija, džāda, džāk, Džāfer, džāiz, džāltara, džām, džāmbās, džāmija, džāmlī, džānārika, Džāvid, džānfēzli, džēhennem, džēlāt, džēlep, džēm, Džemalūdīn, džēmāt, džēmātīle, džēmre, džēnābet, džēnnet, džēp, džēzva, džēzvenjāk, džībra, džīdža, džīgerica, džīhād, džīlīt, džīn, džīndžuha, džōmba, džūma, džūmbūs; džēntlmen, džōkēj, džīp, džūngla, džūs.

Suglasnik dž u sredini riječi:

bādža, būdžet, būdža, āmidža, dāidža, fēredža, Hadžira, hādžija, hidžra, hōdža, mēsdzid, Nēdzīb, patlidžan, pidžāma, džīvdžan, Sāndžak.

Suglasnik dž na kraju riječi:

hādž, ilādž; bēdž.

38 2. Glas dž se u bosanskome jeziku često javlja i u sufiksima -džija, -džinica, najčešće opet u orijentalizmima:

mehāndžija, burēgdžija, čevābdžija, mirāždžija, kahvēdžija; čevābdžīnica, burēgdžīnica,

ali i sa osnovnim riječima slavenskog porijekla kojima se dodaju ti sufiksi:

būndžija, govōrdžija, hvāldžija, račūndžija, šāldžija, šaljīvdžija, provodādžija.

3. Suglasnik dž u bosanskome jeziku nastaje i od bezvučnoga suglasnika č ispred zvučnih suglasnika:

vrādzbina (<vrač/ati+bina), jednādzba (<jednač/iti+ba), prēdodžba (<predoč/iti+ba), nārūdžba, svjedōdžba, ūdzbenīk (<uč/iti+benik).

I u izvedenim formama kod svih ovih riječi i u različitim njihovim oblicima također se javlja suglasnik dž:

sāndžackī, ūdzbenīckī, razgovōrdžija, džēpic, džepārac, Džāferovica, šāldžījskī.

Glas đ

1. Glas đ je zvučni parnjak bezvučnog suglasnika ć. On se također javlja u riječima orijentalnoga porijekla, ali i inače u riječima u kojima njegovo porijeklo, odnosno nastanak, nisu sasvim jasni i vidljivi. **39**

Glas đ na početku riječi:

đāhkad, đāur, đāurka, đāurluk, đāk, đāvō, đēcērma, đēla, đēm, đēmija, đerdān, đerdēk, đerdēf, Đerzēlez, đēvdīr, đīpiti, đīdija, đīzlija, đōgat, đōja, đōn, đūbre, đūgum, đūl, Đulizāra, đūmruk, đūtūrē, đūtūrūm, đuvēgija.

Glas đ u sredini riječi:

hřđa, hřđav, lāđa, léđa, pūnđa, vjēđa, mēđa, prēđa, brēđa.

Glas đ na kraju riječi:

glēđ, rīđ, smēđ, čād, būđ.

2. Glas đ nastao je i od osnovnog suglasnika d koji je prelazio u đ kad se nalazio skupa sa suglasnikom j:

a) u instr. jd. kod imenica ž.r. sa nastavkom -ju: *glāđu* (<glad+ju), *prōpovijēđu, zāpovijēđu;*

b) u komparativu i superlativu pridjeva čija se osnova završava na d: *mlāđī* (<mlad+ji), *slāđī* (<slad+ji), *tvřđī, lūđī, gřđī;* a tako je i u komparativu i superlativu priloga: *bljēđē, nājbljēđē; slāđē, gřđē;*

c) u prezentu nekih glagola na -ati, čija se osnova završava na d: *glōđēm* (<glo-d/ati+jem);

d) u glagolskom prilogu sadašnjem od takvih glagola: *glōđūci;*

e) u imperativu takvih glagola: *glōđi;*

f) u imperfektu glagola na -iti i -jeti sa osnovom na d: *viđāh* (<vid/jet+jah), *vōđāh;*

g) u glagolskom pridjevu trpnom od takvih glagola: *vōđen* (<vod/iti+jem), *viđen, nāgrāđen, nāgřđen;*

h) u glagolskim imenicima od takvih glagola: *vōđenje* (<vod/iti+jenje), *viđenje, naređenje, sūdēnje;*

i) u imperfektu glagola *ići*: *iđāh, iđāše, iđāsmo, iđāste, iđāhū.*

- 41 3. Glas *đ* javlja se i u sljedećim oblicima:
- a) u prezentu, aoristu i imperativu glagola izvedenih od *ići*: *izīđēm, izīđoh, izīđi, sī-đēm, prēđēm, ūđēm*;
- b) u nesvršenim glagolima izvedenim sufiksima *-jati* i *-jivati* od osnovnih glagola na *-iti* i *-jeti*, kod kojih se osnova završava suglasnikom *d*: *dogáđati se, oslobáđati, obrađivati, prerađivati, isljeđivati, iscjedivati, víđati*;
- c) u riječima izvedenim imenskim i pridjevskim sufiksima: *-ja (gráđa)*; *-jaj (ŭvi-đāj)*; *-jak (rōđāk)*; *-janin (brđanin)*; *-je (nábrđe, zábřđe)*; *-jenik (súđenik, ojađenik)*; *-ji (mēdvjēđi)*.

- 42 Glas *đ* javlja se i u svim drugim izvedenim riječima i različitim oblicima kod svih ovakvih navedenih riječi: *hrđati, čađaviti, nehrđajūći, pohřđati, riđòkosa, riđòok, poríđi-ti, Čađavica, záčaditi* i sl. U nekim slučajevima (mada mnogo rjeđe nego kad je riječ o odnosu *č:c*) suglasnici *dž* i *đ* javljaju kao nosioci razlika u značenju, dakle, u fonološkoj funkciji.

<i>džák</i> (vreća)	<i>đák</i> (učenik)
<i>džēm</i> (slatko jelo od voća)	<i>đēm</i> (dio konjske opreme, metalna prečaga na uzdi koja se stavlja konju u usta)
<i>džip</i> (terensko putničko vozilo)	<i>đip</i> (onomatopejski za skok; dipiti se)

Glas *h*

- 43 Glas *h* je frikativni zadnjonepčani bezvučni suglasnik, koji je po svome izgovoru podložan slabljenju ili gubljenju. On je tome podložan dijelom i zbog toga što mu je u sistemu nedostajao zvučni parnjak. Zato naročitu pažnju treba obratiti ne samo na njegov izgovor već i na pisanje. U dobrom dijelu istočnoštokavskih govora (ekavskih, pa i ijekavskih), a i u većem dijelu kajkavskih, pa i u nekim čakavskim govorima, taj glas se potpuno gubi [*álva, Ásan, trŭla, àljina*], ili je zamijenjen drugim suglasnicima [*dóđok, póđok*], ili sonantima [*mŭva, snàja, pròmaja*]. U svim dijalektima bosanskoga jezika dosljedno se čuva. U bošnjačkoj pisanoj tradiciji i u jeziku pisaca također se redovno upotrebljava (*hálva, Hásan, trŭhla, háljina, dóđoh, póđoh, mŭha, snàha, pròmaha*). On je u bosanskome jeziku stabilan glas između ostalog i zbog toga što arapski jezik ima vrlo čestu upotrebu toga glasa (tri vrste suglasnika *h* u arapskom), pa je to utjecalo i na njegovo očuvanje u dijalektima bosanskoga jezika. To očuvanje naročito je ostvareno posredstvom Kur'ana i stalnim njegovim izgovorom u muslimanskim molitvama. Suglasnik *h* se dosljedno javlja prije svega u orijentalizmima (odnosno turcizmima) tamo gdje mu je po etimologiji mjesto:

- 44 a) na početku riječi:

hàber, Habiba, hàđž, hàđžija, háfiz, hàir, hairli, hairsuz, hàjāt, Hájdar, Hajrija, Hajrŭdŭn, hàjvān, Hákija, hālāl, hálhale, hálka, hálva, hálvat, hamájlija, hà-

mām, Hámid, hân, hàrām, háatar, Házim, hēlác, hizmet, hòđža, hòšaf, hŭsuz, hŭrija, Husèin, hēndek;

- b) u sredini riječi:

aždàha, čakura, čòha, kàhva, buzdòhān, mèhlem, Muhárem, Mŭhsin, ráhat, sèrhat, sàhan, Šŭhreta, tarhàna, zahira, Zuléjha, mèrhabā, merhàmet, dùhān, mahàna, màhrama;

- c) na kraju riječi:

Allāh, Sálìh, šējh, pàdišāh, tèspīh, Abdŭlāh, mátŭh, sàbah.

Suglasnik *h* upotrebljava se i u riječima slavenskoga porijekla tamo gdje mu je po etimologiji mjesto:

- a) na početku riječi:

hàljina, hŭtar, hlád, hljèb, hrána, hrāpav, hřđa, hřđati, hřđav, hŭvāč, hŭvati se, hrást, hřpa, hřskavica, hòcu, hřzati, Hrāsница, Hrènovica, hudòvica, hŭda;

- b) u sredini riječi:

bŭha, dàhnuti, dŭhtati, dúhati, grŭhati, rŭho, kŭhati, kíhati, njíhati, lijèha, Grāhovo, Őrahovice, máhnuti, làhak, làhko, mèhak, mèhko, zàmahac, odlàhnuti, nahrániti, nātruha, òvrha, òmaha, rāzvrha, plàho, plahòvit, mehkòca, pŭhŭt, próha, pròtuha, trŭhlež, trŭhnuti, ŭho, vèhnuti, kŭhinja, zàduha, zòhār, strèha, snàha, pròmaha, zlèhud, Zèhra, vèhto;

- c) na kraju riječi:

dŭh, krŭh, glŭh, grāh, rèpŭh, pòtpŭh, prāh, òrah, sŭh, tŭh, pàstŭh.

Suglasnik *h* javlja se i u onomatopejskim riječima:

hŭipati, hřka, hřkati, hròktati, hròpac, hròptati, hřskati, hrŭmati, hřzati, hŭćati, hŭktati, hŭljati, hŭka, gròhòt, hìhòt, pŭhati, grŭh, pròpŭh, dàh.

Glas *h* javlja se i u drugim riječima neslavenskoga porijekla, npr.:

hòtel, hìstòrija, hòbŭ, hèrbār, hēlij; Heléna, Hòrācije, hòroskop, hìljada, teh-nològija, tròhēj, Vlāh.

U nekim slučajevima suglasnik *h* javlja se i tamo gdje mu po etimologiji nije mjesto, ali je njegova upotreba u tim riječima uobičajena, npr.: *hàstāl, hòra, hòrma, sàhat, sèv-dāh* i sl.

Suglasnik *h* javlja se u grupi *hv*: *hvála, hváliti, hvātati, ŭhvacén, prŭhvacén, záhvat, Hvār, zòhva.*

Glas *h* u bosanskome književnom jeziku javlja se i u sljedećim oblicima na kraju riječi:

a) u gen. mn. zamjenica, pridjeva i brojeva:

mòjīh, njègovīh, nāšīh, òvīh, ònīh, svīh; jákīh, lúdīh, trūhlih, màhniīh; drūgīh, dēsētīh, pedēsētīh;

b) u prvom licu jd. aorista: *vīdjeh, rēkoh, ne porēkoh, ùgledah, donēsoh;*

c) u prvom licu jd. imperfekta: *mīšljāh, pòščāh, vòđāh, hòtījāh, gòvorāh;*

d) u prvom licu jd. potencijala: *jā bih, dōnio bih, urādio bih, vòlio bih.*

On se javlja i u glagolima na -nu- : *dāhnuti, máhnuti, kíhnuti, pijēhnuti, dúhnuti, grūhnuti, pūhnuti, trūhnuti, vēhnuti, grāhnuti.*

Također se javlja i u pridjevima i oblicima komparativa i superlativa npr.: *glūh-glūhljī-nājgluhljī, sūh-sūhljī-nājsuhljī.*

47 Upotreba suglasnika *h* i njegovo izgovaranje služe i kao nosioci razlika u značenju:

<i>āvlija</i> (dvorište)	<i>hāvlija</i> (mahrama koja se stavlja ispod feredže)
<i>izmet</i> (nečist)	<i>hizmet</i> (njega, njegovanje, pažnja)

Glas *f*

48 Preko riječi iz raznih jezika (turskog, arapskog, perzijskog, grčkog, latinskog i mnogih romanskih jezika, njemačkog, mađarskog i sl.) u bosanski jezik je priman konsonant *f*: *findžān, fēredža, Filip, Stēfān, frātar, forīnta* i sl. U većem dijelu štokavskog narječja (tamo gdje se izgubio i suglasnik *h*) taj glas se zamjenjuje u početku sa *p* (*Stēpān, prātar, Pilip*), a kasnije sa *v* (*Stēvān, vāmīlija, višek* i sl.). U dijalektima bosanskoga jezika (koji su dugo bili u tijesnim kontaktima sa orijentalnim jezicima, pa i romanskim jezicima te njemačkim i mađarskim), glas *f* se učvrstio u izgovoru, kakav je slučaj i sa kajkavskim i čakavskim govorima (gdje se također izgovara). On se u bošnjačkim dijalektima ne javlja samo u riječima neslavenskoga porijekla već i u riječima slavenskoga porijekla: *ūfati se* (<*ūhvati se*), dijalekatsko i razgovorno *fāla* (<*hvāla*), *fāliti* (<*hvāliti*), *fātati* (<*hvātati*) i sl. U samom bosanskome književnom jeziku javlja se i u riječima onomatopejskoga porijekla: *fijūk, fřkati, fřka, fūčkati* i sl.

49 Suglasnik *f* u bosanskome jeziku javlja se u sljedećim kategorijama riječi:

1. U riječima orijentalnoga porijekla, u različitim pozicijama.

a) na početku riječi:

Fādīl, Fahrūdīn, fājda, fākīr, Fārūk, fārz, Fatīha, Fatīma, Fēhim, fērežda, fēr-mān, fērmen, fēs, fēth, fētva, Fikret, findžān, fišek, fitīlj, fitnèluk, fitnija, Fūād, fūčija, fukāra, fūrda, fursāt, fūrūna, furdēnjača;

b) u sredini riječi:

sōfra, džanfēzli, Ālifakovac, halīfa, sōfta, mūftāč, mūftār, mūftija, munáfīr, musáfīr, čiftek, čiftèli, čiftijāne, čifut, čifuthāna, cāfir, cēfenak, čufte, džefērdār, Džá-

fer, efēndija, háfiz, Hanēfija, hēfta, teferič, ifrīz, iftār, kadīfa, kàfez, tèfter, kàftan, kālfa, makfīrle, tufáhija, maštrafa, mātufovača, munáfīk, nafāka, nēfer, redīfa;

c) na kraju riječi:

čāršaf, dōlāf, mùsāf, cēif, èsnāf, Èšref, Hùsref, hòšaf, Jùsuf, kadāif, kāluf, me-árif, Murādif, rāf, sēdef, sòluf, dēf, vākuf, èlif.

2. Glas *f* upotrebljava se u riječima primljenim iz drugih evropskih jezika.

a) na početku riječi:

fēljtōn, fotografija, fāks, filòzof, fāmīlija, falsifikāt, fórum, Filip, fūlbrajtvac, frā-jer, frājla, filter, fijat, fābrika, fāntōm, fānta, faksimil, fāktor, fākt, fēder, federáci-ja, filijāla, fēldmaršāl, fijáker, fīrma, frizūra, forīnta, frižidēr, fúšer, futróla;

b) u sredini riječi:

ofanzīva, sòlfēdo, telēfōn, tēlefaks, filozōfija, falsifikāt, referēndum, diftong, mēgafōn, grāmofōn, kàsetofōn, Sòfija, Sòfokle, Petēf, mōrfijum, dijafragma, bifē, káfē;

c) na kraju riječi:

lāf, filòzof, trijumf, Sizif, gāf, Zōf, Zāmenhof, blēf, grōf, dēf, štōf, sēf, trēf, pāraf, parāgraf, ēpitāf, epigraf.

Suglasnik *f* javlja se i u onomatopejskim riječima: *fijūk, fijúkati, fičúkati, fřka, fřč-kati, fūrati, fúkati, zafrljáciti, fřktati, pāf, bāf.*

Oblici sa suglasnikom *f* dobijenim uprošćavanjem grupe *hv* dijalekatskog su karaktera, javljaju se u bosanskome razgovornom jeziku, tj. nisu karakteristični za bosanski književni jezik.

[*kāfa, kafēnisati, kafēnik, kafenjáci, ūfatiti, pōfatali, fāla, pofāliti, zāfatiti, prifatiti.*]

Te riječi se u bosanskome književnom jeziku pišu i izgovaraju sa grupom *hv*:

kāhva, kahvēnisati, kahvēnik, kahvenjáci, ūhvātiti, pōhvātati, hvāla, pohvāliti, zāhvātiti, prīhvātiti.

Ali se zato uz književne oblike *kahva* (i u značenju kafana), *kahvèdžija* (i *kafèdžija*), *Kahvèdžić* (i *Kafèdžić*) javljaju i književni oblici sa konsonantom *f*: *kafāna* (a ne *kahvāna*), *kāfīc* (a ne *kāhvīc*), *kāfānskī* (a ne *kāhvānskī*) i sl.

Glas *j*

Glas *j* je sonant vrlo nepostojan u izgovoru, podložan slabljenju ili gubljenju, stanjanju sa drugim suglasnicima, ali i javljanju tamo gdje mu po etimologiji nije mjesto. To je glas u vezi sa kojim su do sada u historiji bosanskoga jezika izvršene i najbrojnije gla-

sovne promjene. Zbog toga u bosanskome jeziku treba obratiti naročitu pažnju i na ovaj glas, tj. na pravila njegove upotrebe. Njegov izgovor (i pisanje) zavisi od položaja u riječi i od toga sa kojim glasovima se nalazi u neposrednom dodiru. Sonant *j* najjasnije se izgovara na početku riječi ispred samoglasnika (*jādan*, *jālman*, *jēsam*, *jōha*, *jūčēr*, *jūgovina*). On se u sredini i na kraju riječi slabije izgovara, ili se potpuno gubi.

52

1. Glas *j* nalazi se na početku riječi ispred samoglasnika *a*, *e*, *o*, *u*:

jācija, *jāditi*, *jāgoda*, *jārān*, *jānje*, *jēsam*, *jēlen*, *jemēnija*, *jēzik*, *jērīle*, *jērīšće*, *jūnāk*, *jūfka*, *jūčēr*, *jōrgan*, *jōha*, *jōmuža*, *jorgōvān*, *jūlār*, *Jūrjev*.

Vrlo rijetko se javlja ispred samoglasnika *i*, npr.: *jidiš*, *jigit*, *jilduz*, *Jilduza*, *jilduz-lāma*.

Tako se javlja i u izvedenicama i složenicama od ovakvih riječi sa sufiksima koji se završavaju na samoglasnik: *jāgodnjī*, *jānjetina*, *jārānskī*, *nējasan*, *prēkjučē*, *zākjučē*.

2. Glas *j* javlja se između samoglasnika *i* i *a*, *i* i *e*, *i* i *o*, *i* i *u* i dvoje *i* (*i* i *i*):

a) *Ālija*, *āvlija*, *Āzija*, *bālija*, *jabānija*, *divānija*, *kūtija*, *sīnija*, *čīnija*, *grījati*, *sījati*, *prijati*, *smijati se*, *pījaca*, *fijati*, *hijati*; *hōbija* (<hobi+ja), *lōbija*, *žirija*, *smōkija*, *Tōkija* (:Tokio), *vōkija*;

b) *Ālijē*, *Sānijē*, *Āvdijē*, *Āzijē*, *sīnijē*, *Grūzijē*; *drukčijē*, *prije*, *pōslije*, *dvije*, *nije*; *orijentācija*, *ūmrijeti*, *pōnijeti*; *hōbije* (<hobi+je), *žirije*.

U vok. i instr. jd. imenica koje ispred *-a* imaju *-i*, *-ij*, *-i*:

c) *dēlijo*, *adžāmijo*, *divānijo*, *sāndžijo*, *sāzlijo*, *jabānijo*, *zmijo*; *dēlijōm*, *sūdiijōm*, *zmijōm*; *Zijo* (<Zijad), također i u pojedinačnim primjerima: *galijot*, *zmijōglava*, *zmijōlik*, *prijōnuti* (pored *prionuti*);

d) *fijūk*, *cijūk*, *Āziju*, *Grūziju*, *emūlziju*, *stūdiju*, u prezentu trećeg lica množine: *pījū*, *sījū*, *bījū*, također i *hōbiju*, *žiriju*, *Tōkiju*, *smōkiju*;

e) *Ālijī*, *Ālijīn*, *Hilmiji*, *Hilmijīn*, *āvlijica*, *āvlijici*, *Āziji*, *čijī*, *hādžijīn*; i u komparativu *smjēlijī*, *svjētljijī*, *mūtnijī*, *bezobrāznijī*, *tōplijī*; u prisvojnim pridjevima: *djēčijī*, *ōvčijī*, *kōzijī*, *māčijī*.

3. Glas *j* se javlja u pridjevima izvedenim od imenica na *-ija*, sufiksima *-in* i *-ski*: *dēlijīn*, *Hilmijīn*, *kōmšijīn*, *Rabijīn*; *āzījskī*, *histōrijīskī*, *āvlijīskī*, *stūdijīskī*.

4. Glas *j* se javlja i u pridjevima izvedenim od imenica na *-ij*, *-ije*, sufiksima *-ev* i *-ski*: *nātrijev*, *alūmīnijev*, *bārijev*, *stūdijīskī*, *alūmīnījskī*, a međusamoglasničko *j* umeće se u pridjevima izvedenim od imenica na *-i* i *-io* ispred sufiksa *-ev* i *-ski*: *Gāzālijev*, *Uskūfijev*, *Vērdijev*; *stūdijīskī*, *tōkijīskī*.

5. Javlja se i u imperativu nekih glagola: *pīj*, *līj*, *zālīj*, *pōlīj*, *pōpīj*, *prōlīj*; *pōpījmo*, *zālījmo*, *prōlījmo*, *pōpījite*, *zālījite*, *prōlījite*; *ūmīj se*, *ūmījmo se*, *ūmijte se*, *ne ūbij*, *ūbijmo*, *ne ūbijte*, *sālīj*, *sālījmo*, *ne sālījmo*.

6. *J* se javlja i u svim oblicima riječi i izvedenicama od njih kod kojih se osnova završava na samoglasnik + *j* (bez obzira na to koji samoglasnici dolaze u nastavku riječi):

Ājnija, *Zūhdija*, *jemēnija*, *krōjī*, *znōjī se*, *čijī*, *čūjēm*, *bljūjē*, *dājēm*, *brōjiti*, *gnōjiti*, *izdajica*, *kalājisati*, *kōjī*, *kōjē*, *mōji*, *Mūjo*, *obōjica*, *odgōjiti*, *odvōjiti*, *Smājīn*, *sjājiti*, *krōjiti*, *Razija*, *Hilmija*, *Hilmijīn*, *himalāji* (kolači) i *Himalāji* (plainski masiv).

7. Glas *j* javlja se i na granici osnove i nastavka u zajedničkim imenicama i nekim imenima neslavenskoga porijekla, sa osnovom na *-e* i sa nom. jd. na *-a*:

alinēja-alinējē-alinēji; *epopēja-epopējē-epopēji*; *orhidēja-orhidējē-orhidējī*; *turnēja-turnējē-turnējī*; *Gvinēja-Gvinējē-Gvinējī*; *Odisēja-Odisējē-Odisėjī*; *Korēja-Korējē-Korėjī*; *plejada-plejadē-plejadi*.

8. U riječima neslavenskoga porijekla sa prefiksom *dija-* (<grč. *dia* sa značenjem *kroz*, *u*, *na*, *duž*, *za*):

dijagonāla, *dijafragma*, *dijahrōnija*, *dijalekt*, *dijaliza*, *dijapazōn*, *dijametralno*, *dijāspara*.

Pošto je sonant *j* u artikulaciji nestabilan glas, česta su kolebanja u njegovoj upotrebi (u pisanju). Zato je potrebno precizirati i one glasovne pozicije u kojima se on ne javlja odnosno ne piše u bosanskome književnom jeziku, mada se izgovara zbog samog odnosa među glasovima koji su u neposrednom dodiru (pišemo *bio*, a izgovaramo *bijo*, jer *i* i *o* kad su u dodiru formiraju izgovorni prijelaz u vidu sonanta *j*). Zbog toga što se sonant *j* često neminovno izgovara, dolazi do zabuna u njegovom pisanju, jer se u bosanskome jeziku dosljedno ne primjenjuje fonološki princip pravopisa. Odstupanja od fonološkog principa javljaju se i u slučaju pisanja sonanta *j* (koji se u nekim slučajevima izgovara, ali se ne piše).

Glas *j* ne javlja se u bosanskome književnom jeziku u poziciji između samoglasnika *i* i *o*:

a) u riječima neslavenskoga porijekla u kojima se vokal *o* u različitim oblicima tih riječi alternira sa sonantom *l*:

bīo (:bila), *čīo* (:cijēla), *dīo* (:dijēla), *mīslīo*, *diōba* (:dijēliti), *rādīo*, *radiōnica*, *žēliō* (:žēljeli), *hīo* (:htjēla), *smīo* (:smjēla);

b) u riječima neslavenskoga porijekla: *kamīōn*, *aviōn*, *ēmbriōn*, *sociolōgija*, *milīōn*, *nācionālan*, *pīōn*, *stādion*, *violīna*;

c) u složenicama kod kojih se prvi dio završava na *i*, a drugi počinje samoglasnikom *o*: *diōksīd*, *iōle*, *prīobalnī*, *prīōnuti* (pored *prijōnuti*);

d) u složenicama sa prvim dijelom na *i* i drugim koji počinje samoglasnikom: *antialkohōličār*, *biatlōn*, *nadriēfēndija*, *antiislāmskī*, *kvaziūmjetničkī*, *prīučiti*.

53

54

9. Glas *j* ne javlja se između dvaju samoglasnika ukoliko prvi samoglasnik nije *i* (izuzev primjera tipa *zmijòlik*, *alinèja*, *dijagonála* i sl.); tako je *i* u prostim i u složenim riječima slavenskoga i neslavenskoga porijekla:

kàkao, *Bilbào*, *dvánaèst*, *maèstro*, *dàidža*, *dàire*, *Ráif*, *Heváí*, *kàil*, *sèiz*, *rèis*, *kàiš*, *Azráil*, *zàista*, *dòista*, *nàokolo*, *pàučina*, *kupèu*, *dekoltèa*, *atèist*, *pòèzija*, *nivòa*, *paranòičan*, *defilèa*, *tàbua*, *siluèta*, *bedùin*, *suòčiti*, *ùopće*.

U ličnim imenima i prezimenima sonant *j* se upotrebljava u zavisnosti od toga kako ta imena i prezimena izgovaraju i pišu sami njihovi nosioci:

Nàil i *Nàjil*, *Smàilović* i *Smàjlović*, *Ráif* i *Rájif*, *Tàib* i *Tájib*, *Hidàet* i *Hidájet*, *Sàit* i *Sájit*, *Seida* i *Sejida*, *Sèid* i *Sèjid*, *Fáik* i *Fájik*, *Sàima* i *Sájma*, pa i specifičan primjer *Merima* i *Mejrèma*.

55 10. Sonant *j* (kakav je slučaj i sa glasovima *h* i *f*) u bosanskome jeziku teži stabiliziranju, koje je potpomognuto njegovom upotrebom u brojnim riječima orijentalnoga porijekla:

a) na početku riječi:

jàcija, *jàgluk*, *jàgma*, *Jàhija*, *Jákub*, *jàlija*, *jàlman*, *jàmak*, *jàpija*, *jàprak*, *jàrabi*, *jàrak*, *jàrān*, *jàruga*, *jàsmīn*, *jàšmak*, *jàtak*, *jàuklija*, *jàzija*, *javàšluk*, *jàzuk*, *ječmičak*, *jèlek*, *jemènija*, *jèribasma*, *jèrīle*, *jògurt*, *jòk*, *jòlpaz*, *jòrgan*, *jordámiti*, *jorgòvān*, *jũfka*, *jũriš*, *Jūsuf*;

b) u sredini riječi:

ahmedija, *Ájka*, *àjān*, *ájet*, *ájluk*, *alejhisselām*, *askerija*, *àvdžija*, *bàjat*, *bàjrak*, *Bàjram*, *bùjrum*, *čèjrek*, *dimije*, *đidija*, *đizlija*, *èjluk*, *èvlja*, *fàjda*, *gàjret*, *gàjtān*, *akšamhàjrolā*, *Hajrùdīn*, *kàjmak*, *kajása*, *kàjgana*, *màjdan*, *mujèzin*, *mukàjet*, *pejgàMBER*, *sàjvan*, *sèjmen*, *sijàset*, *Sulèjman*, *Samija*, *šéjtan*, *šerijat*, *terzìjān*, *Véjsil*, *zìjān*;

c) na kraju riječi:

àlāj, *bèlāj*, *bòj*, *kàlaj*, *kòlāj*, *pòj*, *rùsvāj*, *sàrāj*, *sòj*, *šèbòj*, *pèrivòj*.

Upotreba sonanta *j* ili njegovo odsustvo u jednoj riječi (u riječi istoga oblika) mogu biti jedini nosioci razlike u značenju, npr.:

hèpjek (duplo jedan, izraz u igri tavle): *hèpèk* (drška u ploda jabuke, ili nekog drugog predmeta)

Geminirani (udvojeni) glasovi

56 U bosanskome jeziku najčešća je geminacija (udvajanje) sonanata u riječima orijentalnoga porijekla, prema izvornom izgovoru u arapskom. Geminacija u bosanskome jeziku ima dugu tradiciju. Ona je postala jedna od tipičnih odlika njegovoga glasovnog

sistema. Geminacija se javlja dosljedno u riječima vezanim za islam, muslimanske vjerske obrede i uopće islamski način života. To je zato što se uvažava izvorni izgovor iz arapskog jezika, odnosno jezika Kur'ana.

1. U bosanskome jeziku je najčešći geminantni izgovor sonanta *l* u svim onim riječima kojima je u osnovi riječ *Allāh*, u svim izvedenicama i prisvojnim pridjevima od te riječi:

Allāh, *Allāha*, *Allāhu*, *Allāhov*, *Allāhova*, *Allāhovi*; *Allāhu èkber*, *Allāh ráziölā*, *Allāh ràhmetīle*, *Allāh selámet*, *Allāh birum*; *resúlullāh*, *māšallāh*, *subhānallāh*, *elhamdulillāh*, *estāgfirullāh*, *allahráziōla*, *allahunūma*, *bismillāh*, *ibadullāh*, *jállāh*, *vállāhi*, *Amèntu billāhi*, *èjvallāh*, *subhānallāh*, *hälla-hälla*.

2. Sve riječi kojima je u osnovi riječ *Muhàmmèd* (pejgamber), izvedenice i prisvojni pridjevi od ove riječi javljaju se sa udvojenim sonantom *m* (*mm*):

Muhàmmèd, *Muhàmmèda*, *Muhàmmèdu*, *Muhàmmèdov*.

3. Sa geminatnim glasovima javljaju se i sve one riječi koje su značenjski ili etimološki vezane za islam ili su riječi iz samog Kur'ana:

sūnnet, *sūnnetiti*, *džènnet*, *džènnetom*, *džehènnem*, *džehènnema*, *džellešānuhu*, *millet*, *tehijjetul-mèsdzīd*, *èvvel*, *šèvvāl*, *ūmmet*, *muttefèkun àlejhi*, *muhàrrem*, *sàffer*, *zèkkum*, *sūnnetul umekkéde*.

4. Sa geminacijom se javljaju izvorna imena iz arapskog jezika, imena iz Kur'ana, ili lična imena i prezimena Arapa, pa i naših ljudi koji su u prošlosti imali takva izvorna arapska imena i prezimena:

Ebn Zerr Džundub, *Šèddad Ibn Eis*, *Zekerijja*, *Ebn Ejjub*, *Omer b. Hattab*, *Abdullah b. Mesud*, *Sirri*.

5. Bošnjačka imena arapskoga porijekla nemaju geminaciju, već se izgovaraju i pišu sa jednim glasom, bez obzira na njihove izvorne oblike u arapskom jeziku (koji su sa geminacijom):

Abdülāh, *Alèma*, *Alàmek*, *Fadülāh*, *Muhàmed*, *Umihána*, *Abdurèzāk*, *Zekerijāh*, *Abdulátif*, *Fejzülāh*.

6. Bez geminacije javljaju se i ostale riječi iz arapskog, ali koje nisu vezane za vjerski život:

bèlek čòha, *bènsilāh*.

7. Bez geminacije su prisvojni pridjevi i druge izvedenice od riječi iz vjerskog života čiji su osnovni oblici sa geminacijom:

džehènèmlī, *džehènèmluk*, *džehènèmskī*, *džènetskā*, *džènetskī*, *sùnecènje*, *sùnètiti*, *sunètluK*, *osùnètiti se*, *nanijètiti*.

8. Također su bez geminacije i druge riječi koje je ni u arapskom jeziku nemaju:

dženáza, džëmät.

9. U najčešće upotrebljavanom geografskom nazivu iz arapskog (i u izvedenicama i prisvojnim pridjevima od tog naziva), ne upotrebljava se geminacija suglasnika *k*: *Mëka*, u *Mëki*, *Mëkôm*, iz *Mëkë*, *mekànskî*.

Glasovi i slog, granica sloga

59 Artikulacija glasova koje smo opisali vrijedi za izgovor svakog glasa pojedinačno, kad su oni odvojeni od drugih glasova i posmatrani kao najmanja zasebna jezička jedinica. Glasovi se, međutim, rijetko izgovaraju sami. Zato što se glas najčešće izgovara u dodiru sa drugim glasom, njegove osobine se donekle mijenjaju. Glasovi se jedni drugima prilagođavaju, te zbog toga dolazi i do samih glasovnih promjena.

60 Osnovna glasovna jedinica koja se izgovara jednim artikulacionim pokretom naziva se *slog*. Slog može biti i jedan glas, ali je to obavezno samoglasnik. Može ga sačinjavati i više glasova, od kojih je jedan obavezno samoglasnik ili suglasnik sa slogotvornom funkcijom. Prema tome, nosilac sloga je samoglasnik, a suglasnik ili sonant uglavnom sačinjavaju slog oslanjajući se na jedan od samoglasnika kao nosilaca sloga. U zavisnosti od toga kako se slog završava, on može biti: a) otvoreni: *ma-ma*, *ta-ta*, *ba-bo*, *ba-ba*, *pla-ća*, *ta-ma*, *pro-ha* (završava se samoglasnikom); b) zatvoreni: *prit-vor*, *zat-vor*, *Mal-koč*, *Mel-kić*, *džil-koš*, *zlot-vor* (završava se suglasnikom ili sonantom).

61 Slog se može sastojati iz sljedećih vokalsko-konsonantskih spojeva, koji su u bosanskome jeziku dosta slobodni. Npr. u riječi *progovoriti* imamo podjelu na slogove: *pro-go-vo-ri-ti*, gdje se javljaju sljedeći tipovi glasovnih veza unutar jednog sloga: KSV (konsonant+sonant+vokal u slogu *pro*), zatim KV (slogovi *go* i *ti*), SV (*vo* i *ri*). Slogovi mogu sačinjavati i druge glasovne veze kao npr. SVK-KVS: *lep-tir*, ali slog ne može biti sačinjen spojevima VVK ili KVV, ili VVS ili SVV, zato što je za jedan slog dovoljan samo jedan vokal, dok dva vokala već tvore dva sloga.

Osim samoglasnika, u bosanskome jeziku kao nosilac sloga može se javiti i sonant *r*, tj. vokalno samoglasničko *r*: *přst*, *vřsta*, *třn*, *vřt*, *mřs*, *břzati*, *třzalica*, *břlog*, *sřća*, *sřce*, *sřma*, *přtina*.

U nekim riječima neslavenskoga porijekla funkciju nosioca sloga ima i sonant *l*: *kábl*, *portábl*, *monòkl*, *binòkl*, *artíkl*, *bicíkl*, a sasvim rijetko nosioci sloga mogu biti i drugi sonanti ili suglasnici: *Krëmlj*, *Ídn*, *Íbn*.

Artikulacioni pokret koji se naziva slog čini jednu glasovnu zvučnu cjelinu, koja se u prvom dijelu izgovora podiže, a u drugom spušta. To je pri izgovoru sloga moguće osjetiti i uhom. Slog je pogotovu moguće utvrditi eksperimentalnim putem, čime se bavi *eksperimentalna fonetika*, uz upotrebu specijalnih aparata. Granicu sloga moguće je utvrditi i čisto teorijski, na osnovu prirode glasova u slogu, ili prema dužini samoglasnika koji

su nosioci sloga. Granica sloga za nas je značajna zbog toga što sudbina pojedinih glasova zavisi od toga u kojem se položaju oni javljaju u slogu. U lingvistici su poznate pojave da se glasovi bolje čuvaju u sredini sloga, a da su skloniji gubljenju u poziciji na kraju riječi i sloga. To je zbog toga što primičući se kraju riječi slogovi gube na jačini izgovora.

Postoje sljedeća pravila utvrđivanja granice sloga. To su principi podjele riječi na slogove.

1. Prvo i osnovno pravilo jeste da granica sloga u riječi stoji iza samoglasnika, a ispred suglasnika. To znači da tamo gdje su glasovi u riječi poredani tako da je na prvom mjestu suglasnik, a na drugome samoglasnik, granica između slogova je ispred suglasnika, a iza samoglasnika:

kla-nja-ti, *ma-ha-na*, *dža-mi-ja*, *pro-ma-ha*, *du-ra-ti*, *Fa-ti-ma*, *do-li-na*, *le-di-na*.

2. Uz ovo osnovno pravilo dodaju se i sljedeća dodatna pravila podjele riječi na slogove:

a) kad se u sredini riječi nađe više suglasnika od kojih je na prvom mjestu neki od strujnih suglasnika ili afrikata, granica sloga se nalazi ispred te grupe suglasnika:

li-ska, *pu-ška*, *kru-ška*, *po-šta*, *ma-čka*, *pra-čka*, *zna-čka*, *ba-šća*, *bo-šća-luk*, *Mo-šća-nica*, *pu-šće-ni-ca*;

b) ako se u grupi suglasnika iz sredine riječi na drugome mjestu nalaze neki od sonanata *v*, *j*, *r*, *l*, *lj*, a ispred njega bilo koji drugi suglasnik osim sonanta, tada će granica sloga biti ispred suglasničke grupe:

pri-bran, *za-vra-ta*, *pre-vra-te*, *do-bra*, *po-bro*, *po-bra-tim*, *po-lu-brat*, *za-pla-ka-ti*, *ople-te*, *su-tli-ja*, *i-sto-pljen*, *du-plja*, *šu-plji-kav*;

c) ako glasovnu grupu čine dva sonanta, granica sloga je između njih, tako da jedan sonant pripada prethodnom, a drugi narednom slogu:

dim-njak, *div-ljak*, *šum-ljak*, *sлом-ljen*, *av-li-ja*, *Baj-ram*, *ha-maj-li-ja*, *hal-va*, *Mej-re-ma*;

d) ako se u riječi nađe geminantni (udvojeni) sonant, kako je to uobičajeno u orijentalizmima arapskoga porijekla u bosanskome jeziku, granica sloga razdvaja i samu geminaciju na dva ("obična") sonanta:

Al-lah, *ma-šal-lah*, *Mu-ham-med*, *džen-net*, *dže-hen-nem*;

e) ako grupu suglasnika sačinjava eksplozivni suglasnik na prvome mjestu, a za njim neki drugi suglasnik izuzev sonanata *j*, *v*, *l*, *lj*, *r*, granica sloga se nalazi između suglasnika:

lep-tir, *ek-ber*, *tek-bir*, *jad-nik*, *med-njik*, *hlad-njak*, *ko-sid-ba*, *vr-šid-ba*, *sred-stvo*, *op-ći-na*, *ab-dest*;

f) ako je u grupi od dva sonanta na drugome mjestu sonant *j* od refleksa *je* jekavskog izgovora, granica sloga je ispred te grupe:

čo-vjek, go-rje-lo, Mo-go-rje-lo, u-vje-ren, ne-vje-ra, u-mje-ti, So-vje-ti, sa-vje-ti, sa-vjest, ži-vje-li.

- 63 1. Bez obzira na prirodu suglasnika, tj. bilo kakav skup suglasnika se nalazio u sredini riječi, ako je samoglasnik pred tim skupom dug, svi ti suglasnici spadaju u drugi slog, dakle, granica sloga je ispred njih:

pe-tka, že-dna, gla-dna, hla-dno, suk-no, še-tnja, tr-pnja, pa-pka, ma-čka, Ža-rko, Sa-lko, No-vka.

To je naročito karakteristično za bošnjačka muslimanska imena, odnosno za njihove hipokoristike:

Na-sko, Na-ske, Na-ski; Ri-fko, Ri-fke, Ri-fki; Ra-pka, Ra-pke, Ra-pki; Se-lka, Se-lke, Se-lki; Sa-mka, Sa-mke, Sa-mki; Ra-mka, Ra-mke, Ra-mki; Sa-lko, Sa-lke, Sa-lki; Ha-lko, Ha-lke, Ha-lki; Za-rka, Za-rke, Zarki.

Kad je u tom skupu na prvom mjestu sonant *j*, taj sonant iza prvog samoglasnika pripada prvom slogu:

sjaj-no, baj-ka, maj-ka, maj-čin, Saj-ma, Naj-ma, Baj-ro, Haj-ra, Mej-ra.

- 64 Ovakva podjela na slogove zasnovana je na prirodni glasova i obilježjima slogova u vezi s tim glasovima, pa granica sloga zavisi od njih. Zato je to glasovna ili *fonetska granica sloga*.

U sljedećim riječima bosanskoga jezika npr. izvršena je podjela na slogove po kriteriju fonetske granice sloga:

ma-hra-ma, ka-hva, a-mi-dža, a-žda-ha, me-hlem, la-hko, pla-ho, me-hak, ba-kla-va, se-vda-li-nka, bo-šča-luk, bi-hu-zu-ri-ti, ste-ćak, ste-ćka, Ta-le, bu-zdo-han, a-šči-ni-ca, će-vab-dži-ni-ca, či-sto-ća, tar-ha-na, do-ha-ka-ti, do-lje-vu-ša, du-nja-luk, du-šma-ni-ca, Đer-ze-lez, Mu-staj-beg, A-li-ja, Se-li-mo-vić, A-hmed, be-ha-ra-ti, e-li-fni-ca, ma-tu-fo-va-ča, be-go-vi-ca, ga-sul-ha-na, hev-ta-luk, o-ma-ha, za-man-da-li-ti, ta-bi-ja-tli.

- 65 2. Slogovi se mogu određivati i na osnovu značenja, pa granica sloga koja je uslovljena značenjem ne mora se poklapati sa fonetskom granicom sloga. Takva granica se naziva *značenjska (semantička)*, ili *psihološka granica sloga*. Ona se najčešće javlja u složenim riječima, npr.:

raz-ja-sni-ti, is-tje-ra-ti, od-ra-di-ti, pod-re-di-ti, oda-zva-ti, od-la-ga-ti, ga-vran, pri-bran.

- 66 Kad u sredini riječi dođu više od dva suglasnika, tada se pridržavamo fonetskog principa granice sloga, ali samo onda ukoliko značenjska granica ne zahtijeva da se granica sloga utvrdi na drugome mjestu, npr.:

od-stra-ni-ti, pin-gvin, is-pli-va-ti, is-pru-ži-ti.

Tako npr. u složenim glagolima sa prefiksima *raz-*, *od-*, *iz-*, fonetska i značenjska podjela na slogove među sobom će se razlikovati:

a) fonetska: *ra-zlju-ti-ti, o-du-ze-ti, i-stje-ra-ti;*

b) značenjska: *raz-lju-ti-ti, od-u-ze-ti, is-tje-ra-ti.*

Ukoliko se u jezičkom osjećanju izgubila veza sa značenjima posebnih sastavnih dijelova riječi, tada uzimamo fonetski kriterij utvrđivanja granice sloga (uključujući i dužinu samoglasnika):

o-blak, ra-zum, ra-zvod, ra-zlog, o-te-ti.

Pri prenošenju sloga u sljedeći red (odnosno rastavljanju riječi na kraju retka) nije obavezno dijeliti riječi prema kriteriju fonetske i značenjske granice sloga. U tom prenošenju dato je više slobode i ne mora se obavezno voditi računa o gramatičkim principima podjele na slogove, pogotovo kad je riječ npr. o savremenoj kompjuterskoj tehnici pisanja i štampanja.

MORFONOLOGIJA

Dio gramatike koji proučava i opisuje glasovni (fonološki) sastav riječi i to šta se dešava sa glasovima (fonemama) u različitim oblicima riječi i u tvorbi riječi, naziva se *morfonologija*. Taj termin nastao je u spoju (kao složenica) između dva postojeća termina *morfolologija* i *fonologija*, a kao dio gramatike povezuje fonetiku (fonologiju) sa morfolologijom i sa tvorboom riječi. U tome smislu, sljedeća poglavlja gramatike bosanskoga jezika ne spadaju u fonetiku (fonologiju), kako je to dosada u gramatičkim klasifikacijama bilo uobičajeno, već spadaju upravo u morfonologiju, dio gramatike koji je na prijelazu između fonologije i morfolologije.

Akcent bosanskoga književnog jezika (naglašeni i nenaglašeni slogovi)

Rekli smo da se slog ne izgovara jednakom jačinom, tj. da se u prvom dijelu sloga glas podiže (da je jači) a u drugom spušta (da je slabiji). Kad se slogovi spajaju među sobom formirajući riječi, dolazi do slične pojave jačeg ili slabijeg izgovora samih tih slogova u riječi. To znači da su slogovi u riječi nejednaki po jačini intonacije.

Isticanje jednoga sloga u riječi jačinom i visinom glasa naziva se *akcent* ili *naglasak* te riječi. To jače naglašavanje ili akcent ima tri svoja elementa: *jačinu*, *visinu* i *trajanje*. U riječima *nôga* i *rûka* naglašen je prvi slog, ali se među sobom razlikuju po trajanju. U prvoj riječi slog *no* je kratak, a u drugoj riječi slog *ru* je dug. Naglašeni slogovi mogu

biti dugi i kratki, kao što su i sami nenaglašeni slogovi, također, dugi ili kratki. Npr. naglašeni slogovi u sljedećim riječima su dugi:

sūnce, grāna, péta, strána, grād.

70

Naglašeni slogovi u sljedećim riječima su kratki:

sŕce, krāva, sèlo, pòlje, brāt, lāv, ròsa.

Dugi i kratki naglašeni i nenaglašeni slogovi mogu se obilježavati znacima: ā=dužina, ǎ=kratkoća:

sūncē, grānā, pētā, strānā, grād; sŕcē, krāvā, sèlō, pòljē, brāt, lāv, ròsā.

Riječi, dakle, mogu biti obilježene samo znacima za dužinu ili kratkoću, gdje se obilježava jedino kvantitet sloga. Takav način bilježenja imamo u sljedećim riječima:

glědālāc, svjětōvā, zlōtvōrā, rāzgōvārām, očēkīvāti, Děrvēntā, bēgēnšāti.

Riječi i njihovo naglašavanje možemo bilježiti i na ovakav način:

glědālāc, svjětōvā, zlōtvōrā, rāzgōvārām, očēkīvāti, Děrvēntā, bēgēnšāti.

Riječi se u gramatikama ili sličnim priručnicima obično označavaju samo akcentima i nenaglašenim dužinama, dok se kratkoća ne obilježava (nepostojanje znaka nad nenaglašenim vokalom znači da je on kratak).

71 Ali ni dugi naglašeni slogovi ne izgovaraju se uvijek jednako. U riječi *znāk* osjeća se padanje jačine i visine glasa *a*, dok u riječi *glāva* taj glas kao da raste, povećava se i njegova jačina i visina. Slična situacija je (ali teže uočljiva zbog kratkoće trajanja i izgovora) i sa izgovorom kratkih akcentiranih slogova u riječima *znāčka* i *glāvāt*. U prvoj riječi prvi slog je kratak, odsječan, rezak, a visina i jačina glasa na kraju naglo padaju. U drugoj riječi prvi slog je također kratak, ali je malo usporen, jer se visina i jačina vokala na kraju podižu.

72 Prema tome, kod naglašenih slogova prije svega razlikujemo njihovu dužinu ili kratkoću, odnosno *kvantitet*. Jedni naglašeni slogovi su dugi, a drugi su kratki. Ti naglašeni slogovi razlikuju se još i po svome *kvalitetu*, odnosno po tome da li se njihova intonacija podiže ili spušta. Na osnovu razlika u kvantitetu i kvalitetu naglašenih slogova, u bosanskoj književnom jeziku razlikujemo četiri akcenta:

kratkosilazni akcent, koji se obilježava znakom ˘ (*vātra*).

kratkouzlazni akcent, koji se obilježava znakom ˘ (*pòtok*).

dugosilazni akcent, koji se obilježava znakom ˆ (*môre*).

dugouzlazni akcent, koji se obilježava znakom ˆ (*trāva*).

73 U vremenu do XIV vijeka bosanski jezik imao je samo dva silazna akcenta ˘, ˆ (*livāda, vojnīk*) i još jedan stari akcent tzv. metatonijski akut ~, koji se izjednačio sa dugosilaznim akcentom (*sūša>sūša*). U XIV vijeku je došlo do prenošenja silaznih akcenta za jedan slog ka početku riječi. Pri tome prenošenju akcent je mijenjao mjesto i intonaciju.

Tako su dobijena još dva nova, uzlazna akcenta. Sav taj proces može se pokazati na primjeru dvije općepoznate riječi: *nōga* i *rūka*, i to u njihovim oblicima: nom. jd. *nōga, rūka* i gen. jd. *nōgē, rūkē*. Do XIV vijeka bilo je *nogā*, a onda se desilo tzv. novoštokavsko prenošenje akcenta za jedan slog ka početku riječi: *nogā>nōga*; bilo je *rūkā*, a onda *rūkā>rūka*; bilo je *nogē*, a onda *nogē>nōgē*, bilo je *rūkē*, a onda *rūkē>rūkē*. Dakle, kada se stari silazni akcent prenosi na kratki slog, dobijamo kratkouzlazni akcent (*nogā>nōga*). A kad se prenosi na dugi slog, dobijamo dugouzlazni akcent (*rūkā>rūka*). Na mjestu dugog akcenta koji se prenosi za slog naprijed ostaje postakcenatska (poslijeakcenatska) dužina (*nogē>nōgē*), koju u bosanskoj književnom jeziku obavezno treba izgovarati, jer je ona jedna od glavnih odlika ortoepske (izgovorne) norme bosanskoga jezika. Bosanski standardni jezik nema predakcenatskih dužina, jer je na te dužine prenesen silazni akcent sa unutarnjeg sloga ka početku riječi (*sāma; sāmā>sāma, bólnica; bólnica>bólnica, jājnica; jājnica>jājnica*).

Kratkosilazni akcent imaju npr. sljedeće riječi:

kōnj, rāt, kūca, rība, tīkva, sǎblja, ôsam, lāhko, pīta, krūška, vjētar, čārdāk, glēdām, žālostan, prěsovati.

Kratkouzlazni akcent imaju npr. sljedeće riječi:

kōsa, bōsa, sēljāk, nāmāz, āvāz, ākšam, sītan, lōviti, māhala, prēliti, trēcati, pētica, plīvati, prēlivoda, djevōjčica.

Dugosilazni akcent imaju npr. ove riječi:

kōst, mōst, pōst, brōd, dān, mrāk, zīd, hrīd, sām, spāvām, Hājro (vok.), Mēho (vok.), Bāhro (vok.), čālma, bīrāj, rādñici, zāduha, grādīm.

Dugouzlazni akcent imaju npr. ove riječi:

bāšča, tāma, brāda, sāma, grēda, sūha, glūha, prōha, Sēna, Séjo, tetīva, krūžiti, pūhati, pričāla, pēglati.

U pogledu jačine i visine tona (intonacije ili kvaliteta) i trajanja naglašenog sloga (kvantiteta) za ova četiri akcenta bosanskoga književnog jezika zaključujemo sljedeće:

a) *kratkosilazni akcent*, odnosno slog pod tim akcentom, izgovara se kratko, pri čemu jačina i visina tona naglo i istovremeno padaju: *kīša, būba, lōpta, bāba, lētva*;

b) *dugosilazni akcent*, odnosno slog koji je pod tim akcentom, izgovara se dugo, pri čemu je ton u početku visok, a zatim se istovremeno sa jačinom izgovora i upadljivo spušta (pada, slabi): *sīn, rūdnīk, lōgor, drāg, lēdan*;

c) *kratkouzlazni akcent*, odnosno slog pod takvim akcentom, izgovara se kratko, pri čemu visina tona raste, a jačina izgovora opada pri završetku izgovora naglašenog sloga: *livāda, jūnāk, kōza, sačekati, prēgledāj*;

d) *dugouzlazni akcent*, odnosno slog pod tim akcentom, izgovara se dugo, pri čemu visina tona stalno raste, na taj način da ga jačina izgovora gotovo ne može pratiti i dah se gotovo gubi: *blīzu, lūda, lōpov, rāvna, grēda*.

74

75

76

Rekli smo da neakcentirani slogovi u bosanskome jeziku mogu, također, biti kratki ili dugi. Kratkoća nenaglašanih slogova ne obilježava se znacima, dok se dužina obilježava znakom (*ā*) iznad vokala (*drūgōvā*). To su tzv. neakcentirane dužine. Kratkoća neakcentiranog sloga može se javljati i ispred i iza akcenta: *generācija, razgovārati, prōsac, sōba, sjēnka*.

Dugi neakcentirani slog može se nalaziti *samo* iza akcenta, a nikada (ili izuzetno rijetko, što norma u principu ne dopušta) ispred akcenta: *djēčāče, čitām, pišēm, pišēmā, brzīnōm*.

77

Neakcentirane dužine javljaju se u bosanskome jeziku kao stalno obilježje nekih riječi i nekih oblika riječi.

1. u nekim padežnim oblicima kod imenica:

- a) u gen. jd. imenica ž.r.: *ženē, sèstrē, vòdē, nògē, rúkē*;
- b) u instr. jd. imenica ž.r.: *ženōm, sèstrōm, vòdōm, nògōm, rúkōm*;
- c) u gen. mn. imenica sva tri roda: *grādōvā, sélā, póljā, glāvā; priglavākā*;

2. u određenom obliku pridjeva:

brzī, dōbrī, nōvī, mlādī, dōbrōme, nōvōme, tūdēg, mlādēg;

3. u oblicima prezenta:

slūšām, zàpāžām, prigòvārāš;

4. u obliku imperativa:

sāčekāj, pògledāj, sāčekājte, pògledājte, zàpjevājmo.

I mnoge druge riječi i njihovi različiti oblici imaju nenaglašene dužine:

zàpītān, mālōbrōjan, ljèčīlīšte, ògnjīšte, lēdnīk, zàbrīnūtōst, rādōst, mlādōst, drūgār, štēnād.

Dužina sloga, dakle, dio je oblika riječi, a time i morfologije, ne samo fonetike (fonologije), odnosno morfonologije. Skup svih osobina uzlaznog i silaznog tona akcenta, jačine izgovora, dužine ili kratkoće, akcentiranih i neakcentiranih slogova naziva se *prozodija* ili *akcentuacija* bosanskoga književnog jezika.

78

Postoje sljedeća glavna pravila akcentiranja riječi bosanskoga književnog jezika:

a) jednosložne naglašene riječi mogu imati samo silazni akcent, dugi ili kratki:

lūd, hūd, glād, mlād, līst, dīn, prīšt, krāj, dān, jā, mī, mōj, tvōj, znāj; mīš, lōš, brōš, šāl, sāj, lāv, kōš, pās, trēf, blēf, kùp, čùp, sōn, nās, sāv, svē, sād, kād;

b) višesložne riječi mogu imati bilo koji od četiri književna akcenta na prvome slogu:

kratkosilazni: *drāma, òdvala, nēsīgūran, cārevīna, sādžāk, sāhat, mēzār, prēnijela*;
 kratkouzlazni: *vòda, kòsac, gòra, mòtika, sáčma, lēžati, zēlen, òbraz, sēcija, Dèvleta*;

dugosilazni: *sūša, grūdi, sūmñjām, Trāvničanin, plēšēm, gādām*;

dugouzlazni: *séka, mláda, sáđiti, rázlikujūći, bívalo, vikati*;

c) na unutarnjim slogovima višesložnih riječi može stajati samo uzlazni akcent (pored toga što takav akcent može stajati i na prvom slogu):

kratkouzlazni: *planīna, dolīna, kapètān, ramázān, terzijān, oslobòđiti, dvogòđišnjica*;

dugouzlazni: *záčétak, dobítak, divánija, očekívati, duhániti*.

Silazni akcent je, dakle, uvijek na prvom slogu, osim u rijetkim slučajevima njegovog javljanja na krajnjem slogu u uzvicima ili onomatopejskim riječima (koje su nastale oponašanjem zvukova u prirodi):

ahā, ohō; uhū, fījū i sl.

Pravila upotrebe akcenta bosanskoga književnog jezika mogu se formulirati i na drugi način (po kriterijumu samoga akcenta, njegove intonacije i dužine, kao i nenaglašanih dužina):

1. silazni akcenti stoje samo na prvome slogu;
2. uzlazni akcenti mogu stajati na svakom slogu, osim na posljednjem;
3. dugi slogovi mogu biti pod akcentom ili iza akcenta, ne mogu biti ispred akcenta;
4. jednosložne riječi imaju samo silazne akcente (duge ili kratke).

U mnogim riječima bosanskoga jezika promjenom oblika mijenja se i akcent:

vòda, vòdē, vòdu, vòdo, vòdōm, vódā, vòdama; grād, grāda: grādu, grādovi; písati, pišēm, piši, písao, písān, pišūći, písah; lāhak, lāhka, lāhko, lāhki, lāhkōga, lāhko; malēhan, mālehnī, mālehnā, mālehnō; dōbar, dōbra, dōbro, dōbrī, dōbre.

Takve promjene imamo i u različitim izvedenicama od tih riječi: *vodēnjāk, vodēnica, vòdenī; lāhkīc, lahkòvjerica; dobričak, dobričina*.

Po pravilu, jedna riječ ima jedan akcent, a samo u iznimnim slučajevima može imati i dva akcenta (ali nikad više od dva). Takav dvostruki akcent javlja se u složenicama:

národnooslobòdilačkī, kōntrarevolúcija, kōntrašpijunáža, rádiostànica, àstrougarškī;

Tako i u nekim riječima orijentalnoga porijekla u bosanskome jeziku:

ākibetihāj, bigājrihāk, ābu-zēmze, ābu-hājāt, alējhisselām, ālla-hālla, āllāhrāhmetīle.

Osim slučajeva javljanja dvaju akcenata u jednoj riječi, u bosanskome jeziku katkad će se javiti i oblici riječi sa dvije moguće vrste akcenata (alternativno), tzv. akcentatski dubleti. Tako npr. imamo dvojako izgovaranje akcenta u oblicima jednine ličnih zam-

79

80

81

jenica za sva tri lica: *mène/mènē, tèbe/tèbē, njèga/njègā, sèbe/sèbē*. Akcenatske dublete imamo i u oblicima infinitiva: *dóci/dóci, póci/póci, náci/náci, síci/síci, príci/príci, vúci/vúci, túci/túci, trésti/trésti*.

82 U ijekavskom izgovoru bosanskoga književnog jezika u dvosložnoj zamjeni jata (sa *ije*) pojavljuju se dvije vrste akcenta:

a) kratki silazni akcent na prvome slogu:

sijeno, bijel, brjieg, snijeg, rjječ, mljječ, lijep, sljjeep, vjjeek;

pri čemu je sljedeći, drugi slog kratak; u književnom jeziku tu nema nenaglašene postakcenatske dužine. Jednosložni izgovor raširen u razgovornom bosanskome jeziku: [*sjéno, bjêl, snjêg*] nije osobina ortoepske (izgovorne) norme bosanskoga jezika;

b) kratki uzlazni akcent na unutarnjem slogu (u drugom i trećem obično):

mlijéko, sijélo, bijélo, rijéka, lijépa, prilijepiti, oslijepiti;

pri čemu se (dvosložno i jednosložno) duljenje tog akcenta, rašireno u bosanskome razgovornom jeziku, ne smatra osobinom bosanskoga književnog jezika: [*mlijéko-mljéko, sijélo-sjélo, bijélo-bjélo* i sl.].

83 Od pravila da silazni akcenti stoje samo na prvom slogu ima izuzetaka. Takav je slučaj u složenicama, npr. *sivoplávā, svijetložūtā, poljoprivreda, kupopròdaja, primoprèdaja, samoùprava*, pri čemu se u većem broju slučajeva kratkosilazni akcent na unutarnjem slogu u bosanskome književnom jeziku pretvara u kratkouzlazni:

poljoprivreda, kupopròdaja, primoprèdaja, samoùprava, kakav je slučaj i sa riječima: *ranorànilac, ranorànilački*.

84 Riječi neslavenskoga porijekla, najčešće tzv. evropeizmi, prilagodili su se akcenatskom sistemu bosanskoga književnog jezika, tako da se one izgovaraju sa kratkouzlaznim akcentom, a ne sa kratkosilaznim, kako je to često u razgovornom jeziku [*inteligèntan, komandànt, dirigènt* i sl.]. U takvim riječima književni akcent je sljedeći:

inteligèntan, elegàntan, permanèntan, kurèntan, transparèntan, evidèntan; komàndant, dirigènt, stùdent, asistent, sùplent, dòcent, matùrant, kalòdont, dilètant, prodùcent, konkùrent, labòrant, lingvist, slàvist, komùnist, sòlist, tùrist.

Tako je i u riječima:

okùpātor [a ne *okupātor*], *genèrātor* [a ne *generātor*], *agigātor* [a ne *agigātor*], *audícija* [a ne *audícija*], *represàlija* [a ne *represàlija*], *završètākā* [a ne *završètākā*], *izùzètākā* [a ne *izuzètākā*], *interesàntan* [a ne *interesàntan*], *filharmònija* [a ne *filharmònija*], *mikrofònija* [a ne *mikrofònija*], *enciklopèdija* [a ne *enciklopèdija*].

Nazivi država upotrebljavaju se, također, sa kratkim uzlaznim akcentom na unutarnjem (drugom) slogu:

Jugoslāvija, Àustrālija, Pensilvānija, Transilvānija, Mauritànija.

Sa kratkim uzlaznim akcentom također se upotrebljavaju složenice tipa:

telèvīzija [a ne *televīzija*], *evròvīzija* [a ne *evrovīzija*], *intèrvīzija* [a ne *intervīzija*].

Riječi orijentalnoga porijekla u bosanskome jeziku javljaju se sa sve četiri književna akcenta i sa postakcenatskim dužinama. Npr. takve riječi iz turskog jezika sa sufiksima *-lija, -đija* i *-luk*, u početku su primane sa akcentom izvornog jezika, pa se one npr. i danas u staroštokavskim govorima (u Srbiji i Crnoj Gori) tako izgovaraju: [*bakalija, bakračlija, čumurdžija, čevabdžija, kestendžija, batagdžija, ašigdžija, bakaluk, bečarluk, bravadžiluk, kujundžiluk*]. Ove riječi u bosanskome književnom jeziku pa i u dijalektima toga jezika upotrebljavaju se sa kratkouzlaznim akcentom na drugom slogu:

bakàrlija, bakràčlija, čumùrdžija, čevàbdžija, kestèndžija, batàgdžija, ašìgdžija, bakàluk, bečàrluk, bojadžiluk, bravadžiluk, kujundžiluk.

Tako će se i svi orijentalizmi u bosanskome književnom jeziku javljati sa onim akcentima i postakcenatskim dužinama sa kojima se javljaju i riječi slavenskoga porijekla:

a) kratkosilazni akcent:

džèzva, fèredža, òdaja, càge, bàmbaška, bàš, bèg, bègovina, bènt, čàir, mèjt, čùst, šèher, fùrda, gùta, hàlva, màngala, mèrhabā, pàfte, sòfra, hàdž, sàz, vàkat;

b) kratkouzlazni akcent:

àgda, agàluk, àhbāb, àkšam, Àllāh, bàrdāk, Bājram, bedèviya, belāj, bešika, bismillāh, bùrek, čàršaf, čàršija, dèlija, dilber, dimije, sàbah, sinija, ikindija, đerdān, Fèrid, hàjāt, hàlāl, hàmal, hàrām, hàtma, hèlāc, ibrik, màhrama, jemèniya, tàbut, kàhva, kahvenisati, kàndilj, kàšika, Kùr'ān, kùrbān, sàhan, Mèka, mèhlem, mèkteb, merhàmet, mèvlūd, mujèzin, oklàgija, pèškìr, pilāv, sèlām, sòmùn, ramazān, šèhīd, tèpsija, terzijān;

c) dugosilazni akcent:

dīn, nām, Sālko (vok.), *Hālko* (vok.), *Sājmo* (vok.), *Rāmko* (vok.), *sāhdīle, àdetōsum, hāj-vāj, māsallāh, bābo, bādžo, Bègo* (vok.), *džān, Fājko* (vok.), *Fèhmo* (vok.), *hān, jāro, Jūso* (vok.), *kālfa, māl, pājdo;*

d) dugouzlazni akcent:

ahmedija, bābo, burāzer, cāsa, dženāza, Emīna, Ferhadija, hamājlija, Hāmid, mātūh, Medīna, muhādžir, nēna, dēdo, sehāra, iftāriti, terāvija, vaktija.

Postoje riječi koje se u bosanskome jeziku javljaju bez akcenta i koje se akcenatski oslanjaju na riječi ispred ili iza sebe. Riječi koje nemaju svoga akcenta nazivaju se *klitike* (*nenaglašenice*). Razlikuju se dvije vrste klitika: *enklitike* (*zanaglašenice*) i *proklitike* (*prednaglašenice*).

85

86

87

88 Enklitike su riječi koje nemaju svoga akcenta već čine izgovornu intonacijsku cjelinu sa riječima ispred sebe. To su obično nenaglašeni (kraći) oblici ličnih zamjenica i kraći oblici pomoćnih glagola *jesam* i *hoću*, te upitna riječca *li*:

Zamjeničke enklitike su: *me* (:mene), *te* (:tebe), *ga* i *nj* (:njega), *je* i *ju* (:nju), *mi* (:meni), *ti* (:tebi), *mu* (:njemu), *joj* (:njoj), *nam* (:nama), *vam* (:vama) *im* (:njima), *ih* (:njih).

Npr.: *Sāčekat će me, donèsi mi, prèvario te, porùćujū vam, nèka ĩm; hòćeš li?*

Glagolske enklitike su: *sam* (:jesam), *si* (:jesi), *je* (:jeste), *smo* (:jesmo), *ste* (:jeste), *su* (:jesu), *ću* (:hoću), *ćeš* (:hoćeš), *će* (:hoće), *ćemo* (:hoćemo), *ćete* (:hoćete), *će* (:hoće).

Npr.: *bĭo sam, tāmō ćemo dóci, mĭ bismo urādili.*

Proklitike su riječi bez akcenta koje se naslanjaju na riječi iza sebe i kao izgovorna cjelina upotrebljavaju se sa tim riječima. Dakle, akcenatski se naslanjaju na riječi koje joj slijede. Proklitike su prijedlozi, riječce i veznici. Npr.: *živĭm u grādu, čekām u àvliji, jā i òn.*

89 Proklitike u nekim slučajevima na sebe mogu prevući akcent koji je pripadao sljedećoj riječi, riječi na koju se proklitika naslanjala. Kad proklitike stoje ispred riječi sa silaznim akcentom (˘, ˆ), one u bosanskome jeziku prevlače na sebe taj akcent, pri čemu akcent ostaje isti, silazni (tzv. staro prenošenje), ili postaje uzlazni (novo prenošenje). Oba ta primjera karakteristična su za bosanski jezik i njegove dijalekte, naročito drugo prenošenje. Primjeri prenošenja silaznih akcenata na proklitike bez izmjene akcenta (staro prenošenje):

ũ grād, ũ polje, nā brdo, nā vodu, zā tobōm, sā tobōm, nā njega, ũ srce, ũ kolo, krōzā nj, ũ snijeg, ũ rijeku.

Primjeri prenošenja silaznih akcenata na proklitike sa izmjenom vrste akcenta (novo prenošenje):

ũ kuću, ũ škōlu, zā knjigu, isprèd škōlē, izā kućē, òd kućē, pò kući, ũ kući, ũ goste, zā brata, iz Bosnē, iz Bugōjna, iz Konjĭca, sà nama, zà nama, međū nama, ò nama; nā me, nā te; ĩ nama, ĩ vama.

Ovakvo prenošenje i promjenu akcenta imamo i u glagolskim oblicima sa odričnom riječcom *ne* kao proklitikom:

nè gledām, nè pričāmo, nè rādĭš, nè budē, nè sānjām, nè gledāj, nè rādāj.

90 Akcent i njegova svojstva (kvalitet i kvantitet), kao i naglašene dužine i kratkoće, u bosanskome jeziku nerijetko mogu biti nosioci i samih razlika u značenju. Dakle, mogu kao i glasovi (foneme) imati razlikovnu (distinktivnu) funkciju.

U bosanskome jeziku takva uloga akcenta ogleda se u sljedećim primjerima:

grād (led, tuča, krupa)

lūk (povrće)

kūpiti (skupljati, sabirati)

grād (naselje)

lūk (tradicionalno oružje sa strijelom)

kūpiti (novcem nabaviti)

pās (životinja)

pāša (titula)

pītati (tražiti odgovor)

slāgati (ne reći istinu)

jārīca (pšenica zasijana u proljeće)

brēza (drvo)

jārak (prokop)

lāla (tulipan)

pāra (novac)

zābīt (zabačen kraj, mjesto)

zār (mahrama za pokrivanje)

Muslimanki; kocka u igri tavle)

zēhra (zrno, čestica)

būla (muslimanska vjeroučiteljica)

mlādež (omladina)

gūta (izraslina na tijelu)

hūrīja (dženetska ljepotica)

jāka (kragna, okovratnik)

kōlāj (imperativ od *kōlati*)

māja (domaćica)

mānija (strast, suludost)

mīle (biće, insan, ljudski stvor)

sāja (prebrojavanje; čaj, garež)

sāla (nosila za ranjenike, bolesnike)

sĭn (muško dijete)

sūra (red, linija)

pāla (klis i pala, narodna pastirska igra)

pās (pojas)

pāša (ispaša)

pītati (hraniti nekoga; dijete, bolesnika)

slāgati (stavljati zajedno, skupa)

jārīca (mlado od kože)

Brēza (krava sa šarama kao u breze)

jārak (oružje, bojna oprema)

lāla (carski dvorjanin, dvorjanik)

pāra (vodena para, isparenje)

zābit (oficir)

zār? (upitno)

Zēhra (žensko ime)

būla (žena muslimanka uopće)

mlādež (ben)

gūta (pogrbljena žena)

hūrīja (pašnjak, livada), *Hūrīja*

(žensko ime)

jāka (snažna)

kōlāj (lahko, bez napora)

māja (kvas, kvasac)

mānija (značenje, smisao)

mīle (dráge)

sāja (deblja čoha)

sāla (učenje mujezina kad neko umre)

sĭn (arapsko slovo *s*)

sūra (poglavlje u Kur'anu)

pāla (dvosjekli mač, lopata)

Nosilac razlike u značenju može biti ne samo različita vrsta akcenta već i samo njegovo mjesto u riječi:

Ālija (muško ime)

Rēmzija (muško ime)

Fāhrija (muško ime)

kapāma (vrsta jela od mesa i povrća)

srēdina (dio hljeba)

mēhka (pridjev)

mesēla (vjerski problem, vjersko pitanje)

Alija (žensko ime)

Remzija (žensko ime)

Fahrija (žensko ime)

kāpama (od *kāpa*, *kāpe*)

sredina (okolina, ambijent; središte, centar)

mēhka (vrsta slatke pite)

mēsēlā (uzrj. na primjer).

Nosilac razlike u značenju može biti i neakcentirani slog, u zavisnosti od toga da li je dug ili kratak:

gõre (iznad, povrh)

kũće (mn. od *kũća*)

gũše (nom. mn. od *gũša*)

Bilāl (muško ime)

Misīr (Egipat)

gõrē (od *gõrjeti*)

kũcē (gen. jd. od *kũća*)

gũšē (gen. jd.)

bilal (dio konjske opreme)

misir (kukuruz)

- 92 Koliko od akcenta i nenaglašene dužine ili kratkoće zavisi značenje riječi, pa i uopće stilski uobličena jezička cjelina, o tome nam govore sljedeća dva stiha data u obliku neke vrste akcenatske igre riječi:

Gõre gõrē gòre gòrē

no što gòre gòrē dõlje.

(*gõre*=na visini, *gõrē*=komparativ od loše, zlo;

gòre=množina od imenice *gòra*, *planina*;

gòrē=prezent od glagola *gõrjeti*)

- 93 Za pravilan književni izgovor u bosanskome jeziku veoma je važno da se (kad je riječ o akcentu) izgovaraju neakcenatske dužine, jer su one odlika ortoepske norme toga jezika. U bosanskome razgovornom jeziku jačaju tendencije nedosljednog izgovora i gubljenja tih dužina. Te tendencije naročito treba suzbijati u školi, na radiju i televiziji. To se može učiniti upornim insistiranjem na pravilnom izgovoru i na izgovaranju svake neakcentirane dužine koja postoji u bosanskome književnom jeziku.

Pravilan izgovor postakcenatskih, odnosno nenaglašanih dužina imamo npr. u sljedećim primjerima:

Bõsnē i Hērcēgovinē, drũgõvā, sklāpāmo, dogõvārāmo se, svakõdnēvnīm, nũhovih, predsjedāvajũti, nē mislĩmo i sl.; a ne Bõsnē i Hērcēgovinē, kako se npr. često čuje na radiju i televiziji kad spikeri ili urednici izgovaraju:

[*Rādio Bõsne i Hērcēgovine ili Televīzija Bõsne i Hērcēgovine i sl.*], što je posljedica zapostavljanja ortoepske norme bosanskoga jezika. Ona se zapostavlja čak i tamo gdje se po prirodi posla mora posebno njegovati (radio-televizija).

- 94 Za usavršavanje književnog izgovora akcenata bosanskoga jezika najbolje mogu poslužiti književna djela bošnjačkih i bosanskih pisaca. Kao primjer uzet ćemo dvije pjesme. Jedna je antologijska pjesma *Balada o medvjedici* savremenog bošnjačkoga pjesnika Džemaludina Latića.

BALÁDA O MÈDVJEDICI

Dávno – hēj, dŗvorēdi tripūt su već od stũdi svĩsli! –

čēkali smo vȳz u grādu u kojem sād brȳjim minũte.

Zādugo dõšao nĩje i bĩli smo ljũti, pȳkisli.

A kad se pojāvila iz hũdŗerĩckē žbũkē,

tā kȳsara svjētlõsti rāštrkānē, žũtē,

pĩsnula je, a mĩ smo, na pȳzdrāv, ũ vĩs đĩgli rũke.

Sād smo rāzdvojeni. Čũvajũ me šmājseri i žĩca!

Svākē nȳci, u pȳla dvān'ēst, slũšām: ĩstĩ vȳz

zȳve nas i trāžĩ po hlādnȳm grādu, tũžno bũljēc.

Ljũtita što nas već jēdnȳm nējmā, hũknē

i nĩž mrāk se trũntavo odvũce, pũtem bijelĩh trāčnĩcā,

sa svȳjȳm kĩkȳm i sāpima, vũkũci kũlje,

mēdvjedica kojȳj su õtēli mladũnce.

A tĩ – gđjē si sādā? Ŭmotāna u šāl, na kȳjȳj stānici zēbeš?

Pčēlice prȳmrzłā sred pũsta ũlĩšća!

Ni õvē nȳci, ni nekē ĩdũcē nȳci,

ni u svā svĩtānja plāva, õ! – nijēdan vȳz nēce õbradovati tēbe,

nēce ti dȳnijeti nĩšta – osim dālekȳg pĩska,

pȳ srcu bĩca kŗvāva.

Džemaludin Latić

Druga pjesma sa obilježenom prozodijom (akcentom) bosanskoga jezika jeste čuvena *Emina*, koju je veliki srpski pjesnik iz Bosne i Hercegovine Aleksa Šantić napisao na čistom bosanskome jeziku.

EMÍNA

Sĩnȳc, kad se vrātĩh iz tȳpla hamāma,

prȳđoh pokraj bāštē stārȳga imāma;

Kad tāmȳ u bāšti, u hlādu jasmĩna,

S ĩbrĩkom u rũci stājāše Emĩna.

Ja, kākva je pũsta! Tako mi imāna,

Stĩd jē nē bi bĩlo da je kod Sultāna!

Pa još kadā šēcē i plēcima krēcē,

Ni hȳdžĩn mi zāpis vĩšē pȳmoć nēce!

Jā jȳj nāzvah sēlām. Al mȳga mi dĩna,

Nē šce ni da čũjē ĩjēpā Emĩna;

No u srēbrn ĩbrĩk zāhvatila vȳdē,

Pa po bāšti đũle zalĩvati õde.

S grānā vjētar dũhnu, pa niz plēci pũstē

Rāspĩte jȳj õnē plētēnice gũstē:

Zamĩrĩsa kȳsa ko zũmbulĩ plāvĩ;

A mēni se krēnu burũret u glāvĩ!

*Mālo ne posrnuh, mōjega mi dīna!
Al mēni ne dōđe lījepā Emīna;
Samo me je jēdnōm pōgledala mṛko,
Niti hājē ālcak, što za njōme cṛkoh!*

Aleksa Šantić

Glasovne promjene i glasovni zakoni (II)

95 U uvodnom dijelu Fonetike i fonologije ukazali smo na prirodu i zakonomjernost glasovnih promjena kad je riječ o mijenjanju (pomjeranju) osjećaja za glas i njegovom prelasku u drugi glas; npr. promjena starih nazalnih vokala *ę* i *ǫ* u samoglasnike *e* (<*ę*> i *u* (<*ǫ*>), ili izmjena zadnjonepčanog vokala *jeri* (*y*) u vokal prednjeg reda *i* i sl.

Glas se, međutim, mijenja i u neposrednom dodiru sa drugim glasom, gdje se glasovi jedan drugome prilagođavaju po izgovoru. Tako npr. u izvedenoj riječi *prōsidba* prema osnovnom glagolu *prōsiti*, bezvučni suglasnik *t* ispred zvučnog suglasnika *b* pretvara se u zvučni suglasnik *d*, kako bi se dva glasa izjednačila po zvučnosti. Slične primjere pretvaranja suglasnika imamo i u sljedećim riječima:

kōsidba (<*kosit*+*ba*; *t*> *d*), *prēdodžba* (<*predoč*+*ba*; *č*> *dž*), *tōbdžija* (<*top*+*dži*-*ja*; *p*> *dž*), *burēgdžinica* (<*burek*+*džinica*; *k*> *g*), *prēhrambenī* (<*prehran*+*beni*; *n*> *m*), *stāmbenī* (<*stan*+*beni*; *n*> *m*).

Ili npr. u riječi *dānašnjī* prema osnovnoj riječi *dānās* imamo mijenjanje suglasnika *s* ispred prednjonepčanog sonanta *nj* u nastavku za tvorbu pridjeva, pri čemu se to *s* pretvara u prednjonepčano *š*, kako bi se dva glasa jedan drugome približili po mjestu tvorbe, tj. oba postala prednjonepčana.

96 Osobina je glasova da se oni jedan drugome prilagođavaju pod određenim uvjetima i u konkretnim glasovnim prilikama. Glasovi jedan na drugoga djeluju. Oni se po nekim svojim osobinama ujednačuju, približavaju se jedan drugom po izgovoru. Pri tome dolazi do postepenog mijenjanja glasa, čiji je konačan rezultat njegov prelazak u drugi glas. Kada od jednoga glasa dobijemo drugi glas, tada je riječ o *glasovnoj promjeni*. A kad utvrdimo uvjete pod kojima se jedan glas mijenja u drugi glas, tada smo odredili *glasovni zakon* promjene toga glasa. Tako npr. za promjenu *s* u *š* u primjeru *dānašnjī* važio je glasovni zakon:

nepčani suglasnik mijenja se ispred nepčanog suglasnika u nepčani suglasnik.

Taj zakon, međutim, ne znači da se svako *s* ispred nepčanog suglasnika mijenja u *š*. U bosanskome književnom jeziku imamo npr. riječi *snjēžan*, *snjēgovi*, *snjegōvit*, *snjeguljica*, *Snjēško* (*Bijelić*) i sl. To bi onda značilo da je glasovni zakon prelaska *s*>*š* ograničen samo na određene slučajeve. Glasovni zakon smo u stanju precizno odrediti tek onda kad znamo koliko je on ograničen, kad odredimo sve uvjete pod kojima se jedan glas mijenja u drugi glas. Primjeri *snjēžan* i sl. govore o tome da se suglasnik *s* u književnom

jeziku ne mijenja ispred *nj*, kad to *nj* vodi porijeklo od sonanta *n* i sonanta *j* u zamjeni jata. To ograničenje se proširuje na sve takve slučajeve; nema promjene nenepčanog suglasnika u nepčani suglasnik u slučajevima ijekavskog izgovora riječi. Ili npr. riječi: *izljūbiti se*, *razljepōtati se*, *iznjedriti* i sl. govore o tome da se nenepčano *z* u prefiksu ne mijenja ispred nepčanog glasa kojim započinje osnovna riječ u složenom glagolu. To je još jedno ograničenje u glasovnom zakonu mijenjanja suglasnika *s* i *z* u *š* i *ž* ispred prednjonepčanih glasova. Pošto se ovaj glasovni zakon odnosi samo na strujne suglasnike *s* i *z* (kako imamo u primjerima *iščeznuti*, *trīješće*, *plāšće*, *grōžde*, *gvōžde* i sl.), ali ne i na ostale nenepčane suglasnike (jer imamo primjere *otčēpiti*, *potčīniti*, *Žēpče*, *Žūpča* i sl.), tada ga možemo precizno ograničiti i utvrditi:

Zubni suglasnici s i z mijenjaju se ispred prednjonepčanih suglasnika u njima srodne nepčane suglasnike š i ž:

briješće (od *brijestje*>*brijesće*>*briješće*), *hrāšće* (*hrastje*>*hrasće*>*hrašće*), *lišće* (*listje*>*lisće*>*lišće*), *iščiliti* (*izčiliti*>*iščiliti*>*iščiliti*), *iščēprkati* (*izčēprkati*>*iščēprkati*>*iščēprkati*).

Pravila ove izmjene ne zahvataju slučajeve a) kada se suglasnici *s* i *z* nalaze u prefiksu ispred sonanata *lj* i *nj*: *razljūtiti*, *iznjihati*, *iznjedriti*; b) ispred istih ovih sonanata u ijekavskoj zamjeni jata: *snjēžina*, *bjēšnjeti*, *razljēvāk*, *ōzljeda*, *razljēpšati se*, *razljepōtati se*.

Postoje neke opće karakteristike glasovnih zakona koje važe za bilo koji glasovni zakon (kako za ovaj koji smo naveli, tako i za sve ostale glasovne zakone). To su sljedeće karakteristike:

1. *Glasovni zakoni ne važe uvijek jednako za čitav prostor jednoga jezika*. Tako npr. u bosanskome jeziku imamo dijalekte u kojima se izgovara *prūtje*, a ne *prūće*; *listje*, a ne *lišće*; *rōdjāk*, a ne *rōdāk*; *pōjti*, a ne *pōći*; *dōjdē*, a ne *dōdē*, ili *mēja*; a ne *mēda*; *prēja*, a ne *prēda*; *mlājī*, a ne *mlādi*; ali nema ni jednog područja na prostoru dijalekata bosanskoga jezika u kojem nije dosljedno izvršena promjena *k* u *č* ispred *e*, kao npr. *jūnāče*, ili promjena *g* u *ž* ispred *e*: *Bōže*, *drūže* i sl.

2. *Glasovni zakoni mogu važiti posebno za književni jezik, a posebno za dijalekte*, odnosno za govore koji su dijalekatska baza tome jeziku. Npr. u dijalektima bosanskoga jezika imamo izgovor [*razljūtiti*, *izljūbiti*, *ražljevatī*, *ražljēvāk*, *đēvōjka*, *čērati*], ali je u književnom jeziku prihvaćeno samo: *razljūtiti*, *izljūbiti*, *razlīvati/razlijēvati*, *razljēvāk*, *djēvōjka*, *tjērati*.

3. U glasovnim promjenama nisu rijetki slučajevi dvostrukog mijenjanja glasova, po jednom i po nekom drugom glasovnom zakonu; npr. u glagolu *iščašiti* imamo dvije promjene. Prva je jednačenje po zvučnosti, promjena *izčašiti*>*iščašiti* (*z*>*s*), a druga je jednačenje po mjestu tvorbe, prijelaz nenepčanog u nepčani glas: *isčašiti*>*iščašiti* (*s*>*č*), tako i u *iščeznuti* (<*iščeznuti*>*izčeznuti*). Tako je i u primjerima *iščūpati*, *uščuti se* i sl.

4. *Glasovne promjene se dešavaju u raznim vremenima i etapama razvoja jezika*; postoje u bosanskome jeziku promjene naslijeđene iz praslavenskoga jezika (čak i one za-

čete u još daljoj prošlosti), kao što su palatalizacija, jotovanje i sl. Ali postoje i one koje su nastale mnogo kasnije u nekom od perioda razvoja bosanskoga govornoga jezika (kakva je npr. promjena sonanta *l* u vokal *o* na kraju riječi ili sloga, koja se dogodila u XIV vijeku). I jedne i druge osobine, međutim, danas predstavljaju odlike gramatičkog sistema bosanskoga jezika, bez obzira na veliku razliku među njima u samoj starini promjene.

5. *Jedan glasovni zakon važi samo za jedan period razvoja jezika (duži ili kraći)*, a kad taj zakon prestane važiti, onda on na različite načine biva narušen i poremećen. Tako npr. zakon prve palatalizacije važio je za praslavenski jezik. Ali on je prestao važiti u razvoju bosanskoga jezika, pa je tako u mnogim slučajevima ponovo uspostavljen izgovor konsonanta *k* ispred vokala *e* i *i*. Kad u bosanskome jeziku imamo oblike *junáci*, *drúže*, *Bõže* i sl., to znači da je sačuvana glasovna promjena po starom (praslavenskom) zakonu. A kad imamo u jednim slučajevima *mâjčîn*, *djêvõjčîn*, a u drugim slučajevima *Sálki*, *Núrki* ili *Ájkē-Ájkîn*, *Ánkē-Ánkîn*, *mâjke-mâjkîn* (pored *mâjčîn*), onda u jednom slučaju imamo očuvanu promjenu po starom glasovnom zakonu, a u drugom slučaju imamo vraćanje, odnosno ponovno uspostavljanje suglasnika *k* pod utjecajem srodnih riječi ili oblika. Takva pojava zove se *analogija*. Analogija je glasovna pojava u kojoj se pod utjecajem srodnih riječi ili oblika unosi jedan glas mjesto drugoga koji je nastao u rezultatu neke starije glasovne promjene, odnosno glasovnog zakona te promjene. U jeziku se u jednom vremenu među sobom isprepliću glasovne promjene nastale po glasovnim zakonima i promjene nastale po analogiji, koje su suprotne tim glasovnim zakonima i koje daju drukčije rezultate. Analogija, u stvari, znači promjene u jeziku koje se dešavaju onda kad prestane važiti neki glasovni zakon.

Analogija u jeziku ne može djelovati dok je na snazi neki glasovni zakon; ona djeluje tek onda kad je glasovni zakon prestao važiti (mada u jeziku posljedice glasovnog zakona veoma dugo traju). Da nije tako, u bosanskome bi se jeziku oblici *jünāče*, *drúže* već odavno izgovarali *jünāke*, *drúge*, jer je to *jünāče*, *drúže* posljedica glasovnog zakona prve palatalizacije, koji je važio u praslavenskom, ali ne i u bosanskome jeziku. Ali sam bosanski jezik u sebi čuva vrlo stare osobine kakva je i ova praslavenska. Tako je i inače sa svakim jezikom; da on dugo vremena čuva ostatke starine u sebi, mada se sam stalno mijenja. Ali te njegove promjene teško su dostupne savremenicima. Nama se čini da se jezik ne mijenja zato što ga našim golim (nelingvističkim) okom ne možemo sagledati. Jer jezik je po svojoj prirodi promjenjiva, a nije statična, neizmjenjiva pojava. Čovjek obično smatra da je jezik ono što je u njemu danas, a ne ono što se u njemu kroz vijekove dešavalo.

98

Postoje slučajevi da nekadašnju glasovnu promjenu ispred vokala u današnjem jeziku nemamo zato što taj vokal u vrijeme važenja glasovnog zakona nije ni bio na tome mjestu; umjesto njega tu je bio neki drugi vokal. Tako npr. u riječima *kíša*, *kípiti*, *rúke*, *nõge*, *múhe*, *glòginja*, *knèginja*, *prváke* i sl. iza konsonanta *k* nije bio današnji vokal *i* ili *e* već neki drugi vokal (npr. vokal *y* u riječi *kyša* i sl.). Ili neke riječi u vrijeme vršenja prve palatalizacije nisu ni bile poznate slavenskim jezicima; one su se u njima pojavljivale kasnije, kad (praslavenski) glasovni zakon prve palatalizacije više nije važio: *genèrāl*, *gìgant*, *gerilac*, *hècim*, *hèljda*, *hìljada*, *hìr*, *hidžra*, *hìseta*, *Hidájjet*, *Hèrcegovina*, *kíno*, *kìbla*, *kijámet* i sl.

Nasuprot tome, u nekim riječima danas imamo izvršenu staru glasovnu promjenu zato što taj vokal na tome mjestu nije bio takav kakav je danas: *bjèžati* (<*bèg-eti*), iza prednjonepčanog *ž* (odnosno *g*) nije bilo *a* već drugi glas; ili *kričati* (<*krik-eti*), *slúšati* (<*sluh-eti*) ili *lúčac* (<*lukьcb*). Suglasnik *č* u ovom posljednjem primjeru na prvi pogled i nije nastao pod utjecajem glasovnog zakona prve palatalizacije, ali samo na prvi pogled; mjesto vokala *a* u vrijeme važenja toga glasovnog zakona bio je drugi glas, glas ispred kojega se *k* mijenjalo u *č* po (praslavenskom) zakonu prve palatalizacije.

99

Promjene samoglasnika

Promjena *o* u *e*

Pošto glasovne promjene i glasovni zakoni koji su se vršili u prošlosti ostavljaju svoje posljedice i u današnjem jeziku, takve posljedice javljaju se i u promjeni samoglasnika *o* u samoglasnik *e*. U prošlosti bosanskoga jezika jedno vrijeme je važio glasovni zakon: iza mekih (palatalnih) suglasnika (iza suglasnika koji se tvore na prednjem nepcu) samoglasnik zadnjeg reda *o* prelazio je u samoglasnik prednjeg reda *e*. On se time asimilirao (jednačio) prema tim prednjonepčanim suglasnicima.

100

Pored današnjih mekih suglasnika *ć* i *đ* i sonanata *j*, *lj* i *nj*, u prošlosti bosanskoga jezika mehki su bili i ostali prednjonepčani suglasnici *ž*, *š*, *č*, *dž* i *c*, kao i grupe *št* i *žd*, pa i sonant *r*. Iza svih tih glasova, tamo gdje je po porijeklu bilo *o*, to *o* se svuda mijenjalo u vokal *e*.

U bosanskome jeziku posljedice takvog glasovnog zakona imamo i danas. U većini kategorija u kojima se nekad vršio prelazak *o* u *e* iza palatalnih glasova, očuvali su se rezultati toga prelaženja, mada oni nisu sačuvani dosljedno u svim kategorijama; to je znak da je taj glasovni zakon već odavno prestao važiti.

101

a) U instr. jd. imenica m.r. javlja se nastavak *-om* ukoliko se osnova ne završava današnjim, ili nekadašnjim palatalnim suglasnicima:

bràtom, *svàtom*, *dðstom*, *gðstom*, *pðstom*, *prùtom*, *drùgom*, *plùgom*, *bìjednìkom*, *ibrikom*, *plàmenom*, *Sulèjmanom*, *Òsmanom*, *Ìvanom*, *dřzmanom*, *evládrom*, *zàrom*, *gràdom*, *màlom*, *rùbom*, *zùbom*, *stùbom*, *tòpom*, *snòpom*, *plástom*, *pláštrom*.

Ali u imenica kod kojih se osnova završava na neki prednjonepčani glas, tada obično imamo nastavak *-em*:

kràjem, *sjàjem*, *Kòrajem*, *zmàjem*, *kràljem*, *kandìljem*, *fitìljem*, *pánjem*, *Kovánjem*, *kònjem*, *plàčem*, *màčem*, *sàčem*, *koláčem*, *brisáčem*, *Grùbáčem*, *mladićem*, *sinčićem*, *prùtićem*, *Tépićem*, *Osmánovićem*, *Zéjnilagićem*, *Sádikovićem*, *nóžem*, *čàrem*, *kulášem*.

2. Ali se pod utjecajem raznih drugih glasovnih promjena, suprotnih po rezultatu od asimilacije (jednačenja), i ovdje javljaju naporedne upotrebe vokala *o* i *e*, npr.:

102

pejzázem/pejzázom, spúzem/spúzom, múzem/múžom, pjeváčem/pjeváčom, igráčem/igráčom, ãpãšem/ãpãšom, kováčem/kováčom, nosáčem/nosáčom, učáčem/učáčom, kopáčem/kopáčom, jaháčem/jaháčom, pliváčem/pliváčom, goničem/goničom, vodičem/vodičom, sèndvičem/sèndvičom, pajdášem/pajdášom.

Kod riječi gdje se u prethodnom slogu nalazi vokal *e* dolazi do pojava disimilacije (razjednačavanja), pa se u nastavku ovih oblika javlja vokal *o*, bez obzira na to da li je u osnovi mehki ili tvrdi suglasnik:

Béčom, krèčom, skèčom, sprèjom, kèjom, kèljom, Sénjom, àdešom, pèšom, vèšom, pèndžerom, òemiom, Èmirom, Zéjnilom.

b) U nom. mn. (a tako uglavnom i u ostalim padežima) imenice m. r. javljaju se sa infiksom *-ov-*, ako se osnova završava nenepčanim ili zadnjonepčanim suglasnikom, pa imamo:

grãdovi, ròbovi, gròbovi, snòbovi, bòkovi, làkovi, ràkovi, brkovi, bikovi, svãtovi, vèlovi, válovi, drùgovi, hàrfovi, plùgovi, rògovi, sìnovi, zãrovi, pãrovi, gòlubovi, snòpovi, plãstovi.

Ali ako se osnova takvih imenica završava nekim od prednjonepčanih suglasnika, ili nekada mehkim sonantom *r*, tada najčešće imamo infiks *-ev-*:

mãčevi, tràčevi, sãčevi, múževi, nóževi, križevi, spúževi, pánjevi, máljevi, krãjevi, zmãjevi, králjevi, bròjevi, smúđevi, càrevi, prištevì (a i prištovi).

c) Rezultati ove promjene dosljedno se čuvaju kod imenica srednjeg roda, gdje se vokal *e* mjesto vokala *o* javlja i u nominativu i u zavisnim padežima. Iza suglasnika koji ni u prošlosti bosanskoga jezika nisu bili mehki uvijek je nastavak *-o*:

sèlo, čèlo, prèlo, sijèlo, vrèlo, krìlo, čèdo, křdo, brdo, gřlo, pèro, kòljeno, čùdo, dřvo, slòvo.

Ali u poziciji iza prednjonepčanih suglasnika (kao i iza grupa *št* i *žd*) i iza nekadašnjih mehkih *r* i *c*, redovno ide samoglasnik *e*:

kòlje, pòlje, zèlje, znánje, imánje, ribãnje, klãnjãnje, pòščènje, gòščènje, líce, oštríce, bíce, píce, ògnjìšte, bunnjìšte, sìrìšte, jèrìšte.

d) Prisvojni pridjevi imaju nastavak *-ov* kod imenica m.r. na suglasnik kad im se osnova završava nenepčanim ili zadnjonepčanim suglasnikom:

Sìnanov-Sìnanoviç, Šàbanov-Šabánoviç, Zulfov-Zulfòviç, Sãlkov-Sãlkoviç, Pãvlov-Pãvloviç, kapetánov-Kapetánoviç, sòkolov-Sokòloviç.

Ako im se osnova završava na prednjonepčani suglasnik ili nekadašnji mehki sonant *r*, tada imaju nastavak *-ev*:

Đòrđev-Đòrđeviç, barjaktárev-Barjaktáreviç, Ūrošev-Uroševiç.

Iza sonanta *r* javlja se i nastavak *-ov*, jer svako *r* nije bilo mehko, a i ono mehko je očvrstlo, tako da se u današnjem jeziku javljaju naporedni oblici sa *-ev* i *-ov*:

Sèrdárev/Sèrdárov (Serdáreviç/Serdároviç), brđárev/brđárov (Brdáreviç/Brdároviç), Hàjdarev/Hàjdarov (Hàjdareviç/Hàjdaroviç);

ili *pìsárev/pìsárov, stãnãrev/stãnãrov, bròdãrev/bròdãrov, mlinãrev/mlinãrov, tè-sãrev/tè-sãrov, slãstičãrev/slãstičãrov, muhtárem/muhtárom, cèstãrem/cèstãrom, pastírem/pastírom, rudárem/rudárom, kalendárem/kalendárom.*

U primjerima kao: *Òmerov-Oméroviç (Òmeroviç), dilberov-Dilberoviç* samo je nastavak *-ev* jer dolazi do disimilacije (razjednačavanja) prema *e* u prethodnom slogu (da se ono ne bi ponovilo), ili je samo sa prefiksom *-ev-* u bošnjačkim prezimenima iz nekih drugih glasovnih razloga: *Dizdáreviç, Baždáreviç* i sl.

e) U nom. jd. zamjenica i pridjeva s.r. iza tvrdih suglasnika ili u padežnim oblicima tih riječi muškog i srednjeg roda javlja se samoglasnik *o*:

òvò, ònò, tò, svãkò, dòbro, hròmò, nõvo, òvogã-òvomè, ònogã-ònomè, tògã-tòmè, svãkòga-svãkòme, dòbròga-dòbròme, hròmòga-hròmòme, nõvòga-nõvòme.

Ali iza mehkih suglasnika stoji vokal *-e*:

mòje, tvòje, svòje, nãše, vãše, čijè, kòjè, vrúce, tùđè, sijnjè; mòjega-mòjemu, tvòjega-tvòjemu, svòjega-svòjemu, nãšèga-nãšèmu, vãšèga-vãšèmu, čijèga-čijèmu, vrúćèga-vrúćèmu, tùđèga-tùđèmu, sijnjèga-sijnjèmu.

To je zato što se *o* iza prednjonepčanih suglasnika u prošlosti bosanskoga jezika pretvaralo u *e*, a rezultati te promjene očuvali su se do danas.

3. U nekim slučajevima naporedo sa vokalom *o* upotrebljava se vokal *e* čak i iza nenepčanih suglasnika, iza zubnih *s* i *z*. Ti glasovi su srodni sa suglasnicima *š*, *ž*, *ć*, iza kojih je dolazilo do promjene vokala *o* u *e*, jer su oni u nekadašnjem jeziku bili mehki. Tako su naporedni oblici: 103

mrázovi/mrãzevi, mlázovi/mlãzevi, nõsovi/nõsevi, kúrsovi/kúrsevi, štósovi/štósevi, pòjasovi/pòjasevi.

4. U vok. jd. imenica ž. r. na *-a* javljaju se oblici sa *-o* ili sa *-e* u zavisnosti od suglasnika ili sonanta na kraju osnove – da li je on bio mehki ili tvrdi: 104

žèno, gòro, zòro, mòrijo, ràno, ali kumrijice, jarànice, drugàrice, Míllice, Àlice, ma-da se tu javljaju i naporedni oblici Dànice/Dànico, sèlice/sèlico, ùbojice/ùbojico, ùkoljice/ùkoljico.

5. Ima slučajeva, odnosno gramatičkih kategorija, u kojima se vokal *o* javlja i iza prednjonepčanih pa čak i iza današnjih mehkih suglasnika, ili je takva upotreba pretežnija u odnosu na upotrebu sa samoglasnikom *e*. 105

a) Tako je u instr. jd. imenica ž. r. na *-a* i zamjenica ženskog roda:

dúšòm, gùšòm, sùšòm, Múšòm, Hãšòm, flãšòm, kišòm, báščòm, kršòm, vòljòm, Ná-đòm, Slãđòm, Sãnjòm, Tãnjòm, zmijòm, prijòm, strújòm, Mújòm, Súljòm; mòjòm, tvòjòm, svòjòm, kòjòm, vãšòm, nãšòm.

b) Naporedna upotreba vokala *e* i *o* je u izvedenim glagolima tipa:

prijateljvati/prijateljovati, učiteljvati/učiteljovati, bičevati/bičovati, mačevati/mačovati.

106

6. Kod složenica sa spojnim samoglasnikom postojale su tendencije upotrebe samoglasnika *-o-* ne samo iza očvrsljih prednjonepčanih suglasnika kao u primjerima: *mišolovka, mišomor* i sl. već i iza današnjih mehkih prednjonepčanih suglasnika, pa čak i iza sonanta *j*:

konjokràdica, biljojèd, buçòglav, riðòbrad.

Ipak se i ovdje javlja upotreba i sa *o* i sa *e*, dakle, dubletni oblici, od kojih se i jedan i drugi smatraju književnim oblicima. To se odnosi na riječi složene sa *prednji, srednji, zadnji, gornji* i *donji*, kod kojih se u bosanskome jeziku izvjesna prednost ipak daje oblicima sa *o*, mada su i oni sa *e* u pisanoj tradiciji bosanskoga jezika:

prednjonepčani/prednjenepčani, srednjòāzījski/srednjèāzījski, srednjòevròpski/srednjeevròpski, srednjovjèkòvnī/srednjèvjèkòvnī, zadnjonepčani/zadnjenepčani, gornjodrīnski/gornjedrīnski, gornjovàkufskī/gornjevàkufskī, gornjolūžičkī/gornjelūžičkī, gornjolīmskī/gornjelīmskī, donjovàkufskī/donjevàkufskī, donjolūžičkī/donjelūžičkī.

Prijevoj vokala

107

Još u indoevropskom i u praslavenskom jeziku došlo je do promjena korijenskih vokala, vjerovatno zbog akcenatskih promjena i promjene kvantiteta (dužine izgovora) samoglasnika. Posljedice takvih promjena postoje i u današnjem jeziku, naročito u izvedenim glagolima, tj. u njihovoj tvorbi.

Tako npr. u riječima *plèsti:plôt; tèci:tòk* javljaju se takve promjene kod vokala. Riječi *plesti* i *plot* kao i riječi *teći* i *tok* među sobom su značenjski srodne, ali su srodne i po svom sastavu, odnosno emitologiji. Osnova *plet-* (npr. *plètēm, plètoh*) i imenica *plot* imaju sve iste glasove, odnosno foneme koji su u istom rasporedu. Razlika je samo u tom što u prvoj riječi između *l* i *t* imamo vokal *e*, a u drugoj riječi vokal *o*. Tako je i sa riječima *teći:tok*, gdje se osnova *tek-* (*tèkoh, tèci<tek-ti*) i imenica *tok* također razlikuju po vokali-
ma *e:o*. Takve razlike mogu se javljati ne samo između dva vokala, već i između tri vokala, npr. *e:o:i* kao u *plèsti:plôt:prèplitati* i sl.

Takve promjene vokala, izvršene u korijenu srodnih riječi, nazivaju se *prijevoj vokala* (*alternacija, apofonija*).

108

U današnjem bosanskome književnom jeziku javljaju se sljedeći prijevoji vokala:

a) prijevoj dvaju vokala:

e:o=plèsti:plôt, tèci:tòk;

e:i=plèsti:prèplitati, zàplitati;

e:u=trèsti:trūs, mèsti:mútiti;

i:o=izvirati:izvor, bírati:izbor, pīti:pòjiti, bīti:bòj, līti:lòj; ùmirati:ùmor,

odùpirati, podùpirati:òtpor;

i:u=sīpati:ùsùti, pòsipati, pòsùti;

o:a=hròm:hrámati, bòsti:ubádati, ponòviti:ponávljati; obnòviti:obnávljati;

a:i=tàci:tīcati, màci:mīcati;

b) prijevoj sa tri vokala:

e:o:i=plèsti:plôt:prèplitati; tèci:tòk:ùticati;

e:i:o=razdèrati:razdirati:rázdor; tèci:ùticati:tòčiti; rèci:pòricati:sròčiti.

7. U korijenu riječi gdje je nekad u praslavenskom, staroslavenskom i starobosanskome jeziku bio poluglas, u današnjem jeziku nema samoglasnika (*brāti, ùmrijeti, zvāti*), dok se u drugim oblicima tih istih riječi i u etimološki srodnim riječima javlja korijenski samoglasnik (*bèrēm, ùmirati, zòvēm*). U takvim slučajevima imamo prijevoj koji vodi porijeklo od poluglasa. U riječima kao *bra-ti<b̄ra-ti, zva-ti<z̄va-ti*, poluglas se nalazi u slabom položaju, jer je bio ispred sloga sa punim vokalom, pa se u njima gubio. U štokavskim govorima poluglas je u jakim položajima davao vokal *a*, a u slabim se gubio. Tako smo imali *dān<d̄n̄, s̄n̄<s̄n̄, p̄etak<p̄et̄k̄, p̄ās<p̄ās̄*.

109

Zbog gubljenja poluglasa u slabom položaju u našim primjerima glagolske tvorbe došlo je do pojave prijevoja mlađega tipa, koji možemo nazvati starobosanskim prijevojem:

Ø:e=brāti:bèrēm (bra-:ber-), prāti:pèrēm (pra-:per-)

Ø:o=zvāti:zòvēm (zva-:zov-).

8. Prijevoj vokala može biti kvalitativni i kvantitativni. *Kvalitativni prijevoj* je onaj prijevoj gdje imamo promjenu kvaliteta, odnosno vrste samoglasnika u korijenu riječi (korijenskoga samoglasnika), pri čemu se ne mijenja kvantitet (dužina) vokala. Npr.: *dòvesti:dovòditi, bèrēm:izbor, pròvesti:provòditi.*

110

9. *Kvantitativni prijevoj* je prijevoj kod kojeg imamo promjenu kvantiteta korijenskog samoglasnika. Npr.: *lèci:lijègati, umòriti:umárati, izmisliti:izmišljati, pròmisliti:promišljati, zàpjevati:zapijèvati, zàdjenuti:zadijèvati*, gdje imamo prijevoj *e:ije, o:a, i:i, je:ije.*

111

Nepostojano a

U bosanskome jeziku uočljivo je javljanje samoglasnika *a* u određenim oblicima riječi i u određenim pozicijama, a da se taj vokal u drugim pozicijama tih istih riječi ne javlja. Ako za primjer toj pojavi uzmemo riječ *lovac*, uočiti ćemo na osnovu svih oblika promjene te riječi da se samoglasnik *a* javlja samo u obliku nom. jd. *lovac* i u obliku gen. mn. *lovaca*, i to u poziciji između sonanta *v* i suglasnika *c*: *-vac, -vaca*. U svim ostalim padežnim oblicima to *a* se ne javlja: jd. *lòvac-lòvca-lòvcu-lòvca-lòvcem-lòvcu*; mn. *lòvcī-lòvacā-lòvcima-lòvce-s lòvcima-o lòvcima.*

112

Porijeklo ovakve pojave vezano je također za prošlost našeg jezika. Ta imenica nekad je glasila *lovьcb*, gdje je bio poluglas u drugom i trećem slogu. Taj poluglas je bio sastavni dio glasovnog sistema našeg jezika. On se već od XI vijeka počeo gubiti na kraju riječi i u otvorenim slogovima. Najprije se u ovoj riječi poluglas gubio na kraju sloga, gdje je bio u slabom položaju (*lovьcb > lovьc*). Poluglas iz prethodnog sloga gubljenjem poluglasa na kraju riječi jačao je i našao se u tzv. jakoj poziciji, da bi se zatim vokalizirao (XIII-XIV vijek). Tako smo u nom. jd. dobili oblik *lovac*. U zavisnim padežima u starom jeziku je prije gubljenja poluglasa bilo *lovьca-lovьcu*. U takvoj poziciji poluglas se nalazio u slabom položaju, jer je bio ispred sloga sa punim vokalom. On se tada gubio. Na taj način smo dobili i to nepostojano *a*, čija nepostojanost je uvjetovana različitim položajem poluglasa u riječi. "Postojano *a*" vodi porijeklo od poluglasa u jakoj poziciji (koji se vokalizirao), a nepostojano *a* od poluglasa u slabom položaju (koji se gubio). Takvo *a* javlja se i u mnogim drugim imenicama ovoga tipa: *lònac-lònce-lonácā; kólac-kólca-kólácā; hròpac-hròpca-hròpácā* i sl.; i kod njih se to *a* javlja samo u dva padeža: u nom. jd. i gen. mn. U ostalim padežima ga nema, te se se to *a* stoga i naziva *nepostojanim a*.

113

Ovakvo nepostojano *a* u bosanskome jeziku javlja se i u sljedećim oblicima i primjerima:

a) u nom. jd. i gen. mn. mnogih drugih imenica m.r.:

vrábac (nom. jd.)-*vrápca* (gen. jd.)-*vrápci* (nom. mn.)-*vrábácā* (gen. mn.); *júnac-júnca-júnca-júnca-júnacā; múlac-múlca-múlci-múlácā; kòbac-kòpca-kòpci-kòbácā; sámca-sámca-sámci-sámácā; jàmac-jàmca-jàmci-jàmácā; mòmak-mòmka-mòmci-mómákā; úštipak-úštipka-úštipci-úštipákā; šípak-šípka-šípci-šípákā; smùtljivac-smùtljívca-smùtljívci-smùtljívácā; glúmac-glúmca-glúmci-glúmácā; hátar-hátra-hátri-hátárā; pápak-pápka-pápci-pápákā; tvórac-tvórcā-tvórci-tvórácā; òkorak-òkorka-òkorci-òkorákā; múćak-múćka-múćci-múćákā;*

b) u gen. mn. imenica s.r. i ž.r. sa osnovom na različite grupe suglasnika:

sédlo (nom. jd.)-*sédla* (gen. jd.+nom. mn.)-*sédālā* (gen. mn), *bèdro-bèdra-bèdārā; kòplje-kòplja-kòpljā; djèvojka-djèvojke-djèvojákā; bìtka-bìtke-bìtákā; màčka-màčke-màčákā; dàska-dàske-dàsákā; sèstra-sèstre-sèstárā; ùkva-ùkve-ùkávā; nàčve-náčvi/náčvā; ráčve-ráčvi/ráčvā; bljèčve-bljèčvi/bljèčvā;*

c) u nom. jd. m.r. neodređenoga pridjevskeg vida:

dòbar (:dòbrī, dòbrā, dòbrō), *làhak* (:làhkī, làhkā, làhkō), *mèhak* (:mèhkī, mèhkā, mèhkō), *malèhan*, *křhak*, *přhak*, *čāstan*, *jāsan*, *múdar*, *gòrak*, *jādan*, *čēmeran*, *glādan*, *mūćan*;

d) u nom. jd. nekih zamjenica m.r.:

sāv (:svī), *ìkakav* (:ìkakvi), *nìkakav* (:nìkakvi), *tākāv*, *onākāv*, *kākav*, *kojekākav*, *nèkakav*, *svākakav*;

e) u različitim glagolskim oblicima:

rèkao (:rèkla, rèkle, rèkli), *dòšao* (:dòšla, dòšle, dòšli), *stìgao* (:stìgla, stìgle, stìgli), *stèkao*, *mògao*, *zanèmogao*, *prèšao*, *jèsam* (:jèsmo, jèste);

f) u tvorbi glagola složenih sa prefiksima:

izàtkati (:istaći<iz+taći), *razàznati* (:razjuriti, razljevati), *izàgnati* (:izgoniti), *odàgnati* (:odgoditi), *razàsūti* (:razseliti>raseliti);

gdje se iza prefiksa javlja nepostojano *a* kad se taj prefiks nađe ispred suglasničke grupe (iz+gnati), ali se to *a* ne javlja kad je prefiks ispred glagola sa jednim početnim suglasnikom (iz-goniti);

g) u nekim prijedlozima uz pojedine oblike:

sa Muhàmedom, *sā sīnom*, *sā knjigōm*, *sa Kur'ānom*, *sā mnōm*, *sā nama*, *sā vama*, *ka grādu*, *ka tèkiji*, *ka kibli*, *nīza strānu*, *nīzā se*, *uzā kuću*, *ūzā me*, *krozā šumu*, *kròzā me*, *pòda mnōm*, *pòdā me*, *prèda mnōm*, *prèdā me*, *òdā me*.

U ovakvim slučajevima nepostojano *a* javlja se u prijedlozima uz imenske riječi sa bilo kojom grupom suglasnika (*sā mnōm*), ili bilo kojim strujnim suglasnikom (*sā sīnom*, *sa žènōm*, *kròza zīd*, *krozā šumu*), ili nekim drugim suglasnikom jednakim sa suglasnikom u prijedlogu ili sličnim njemu (*ka kibli*, *ka grādu*).

114

Ali će se takvi prijedlozi javljati i bez nepostojanog *a*:

s hòdžōm, *s brātom*, *s bábōm*, *ūz kuću*, *s vāma*, *ūz drvo*, *niz pòtok*, *nīz nōs*, *s tòbōm*, *s tefèriča*, *k mōru*.

Prijedlozi sa nepostojanim *a* i bez nepostojanoga *a* dosta slobodno se upotrebljavaju, što znači da se često javlja njihova naporedna upotreba:

s tòbōm/sā tobōm, *s brātom/sā bratom*, *s kòsōm/sa kòsōm*, *s nògōm/sa nògōm*, *s pún-cem/sa pún-cem*, *s àmidžōm/sa àmidžōm*, *s dàidžōm/sa dàidžōm*, *k livadi/ka livadi*, *kròz kuću/ krozā kuću*, *ūz štalū/uzā štalū*, *ūz strānu/ūza strānu*, *nīz strānu/nīza strānu*, *s hìlōm/sa hìlōm*,

ali će uvijek biti bez nepostojanog *a*:

nīz brdo, *nīz nōs*, *nīz ulicu*, *prèd njega* (ali *prèdā nj*), *pred džámijōm*, *pòd njū*, *pòd njega* (ali *pòdā nj*), *prèd njū*, *prèd njīm*.

Od oblika sa nepostojanim *a* kod imenica koje se završavaju na *-ak*, treba razlikovati imenice sa takvim završecima kod kojih nije riječ o nepostojanom *a*, nego o tzv. "postojanom" *a*:

Devètāk (gen. *Devetāka*, a ne *Devétka*), *sèdmāk*, *jùnāk*, *mùtvak*, *ribnjāk*, *sàdžāk*, *mèrāk*; *Bjèlāk*, *Pètāk* (prezimenā).

Tako će imenice *iftār*, *mùftār*, *Sèrdār* i sl. također biti bez toga nepostojanog *a*, kako je to npr. u riječima *Ìbar* (gen. *Ìbra*), *tìgar* (gen. *tìgra*). Tako je i u riječima *rāvñjāk*,

115

zòrnjāk, gòrnjāk, ili u prezimenima *Zòrlak, Tòrlak* i sl., gdje je genitiv *ravnjāka, zornjāka, gornjāka*; *Zòrlaka, Tòrlaka*. Npr. u žargonskoj riječi *cvónjak* (:gen. *cvónjka*) ili u riječima *drónjak* (:drónjka), *gànjak* (:gànjka), javlja se nepostojano *a*. Ali to nepostojano *a* npr. nemamo u gen. žargonizma *crñjāk* (gen. *crnjāka*), ili u mikrotoponimu *Brèzjāk* (gen. *Brezjāka*), ili u orijentalizmu *àhmak* (gen. *àhmaka*) itd.

Asimilacija (jednačenje) i disimilacija (razjednačavanje) glasova

116 Glasovi se, kako je već rečeno, u međusobnom dodiru mijenjaju, tj. utječu jedni na druge. To se dešava ili prilagođavanjem izgovora (artikulacije) jednoga glasa prema drugome, ili gubljenjem nekih njegovih sastavnih dijelova artikulacije i to kad se dva ista ili slična glasa nađu jedan do drugoga. Kad se dva različita glasa nađu jedan do drugoga, tada u jeziku može doći do jednačenja među njima, tj. da se jedan od njih prilagođava drugome i da prelazi u taj drugi glas. Takva glasovna promjena naziva se *jednačenje* odnosno *asimilacija* glasova. Ona može biti djelimična ili potpuna. To zavisi od toga da li se glas prema drugom glasu izjednačava samo u nekoj osobini, ili se izjednačava potpuno.

Druga pojava mijenjanja glasova ogleda se u tome da se dva ista ili srodna glasa kad se nađu u neposrednom dodiru jedan od drugoga udaljavaju. Oni se razjednačavaju (disimiliraju) kako bi se izbjeglo nagomilavanje istih ili sličnih glasova. Takva promjena naziva se *disimilacija* (*razjednačavanje*). I jedna i druga promjena zahvataju i samoglasnike i suglasnike.

Sa ovim glasovnim promjenama vezane su i neke druge promjene koje im mogu ili prethoditi ili sljediti iza njih (npr. sažimanje samoglasnika, gubljenje suglasnika, uprošćavanje suglasničkih grupa i sl.).

Asimilacija (jednačenje) samoglasnika

117 Asimilacija samoglasnika je potpuno izjednačavanje različitih vokala kad se oni u riječi ili u govornom nizu nađu u neposrednom kontaktu. Tada se jedan od vokala prilagođava drugome, tako da prelazi u taj drugi glas. Takve promjene bile su u prošlosti bosanskoga jezika, a njezine rezultate zatičemo i u današnjem jeziku. Imamo npr. naporednu upotrebu riječi čije se obje forme smatraju pravilnim:

koga/kojega, tvoga/tvojega, moga/mojega, kome/kojemu, tvome/tvojemu, mome/mojemu, dvoga/dvojega.

U svim tim naporednim oblicima, vokalu *o* (u prvim riječima ovih parova) odgovara grupa *-oje-* (u drugim riječima iz ovih parova): *koga/kojega, tvoga/tvojega*. Oblici na drugome mjestu ovih parova po porijeklu su stariji, jer su se iz njih razvili prvi oblici ovih parova. Tako npr. u obliku *kojega* došlo je najprije do gubljenja sonanta *j*, pa se dobio oblik *koega*. Tada su se jedan do drugoga našla dva različita vokala *o* i *e*. Izgovor vokala *e*

prilagodio se izgovoru prethodnog samoglasnika *o*, prelazeći u taj samoglasnik *o*, čime je dobijen oblik *kooga*. Nakon toga dolazi do još jedne (naknadne) glasovne promjene. To je sažimanje (kontrakcija) dvaju vokala *o* (*oo*) u jedno *o*, ali obavezno u dugo *o* (*ō*), zato što su dva kratka *o* dala jedno dugo *o*. Tako se na kraju dobije oblik *koga*. Taj isti proces odvijao se i sa oblikom *tvojega>tvoega>tvooga>tvogō* i sl. Takva asimilacija samoglasnika je i u primjerima:

pòjās>poas>paas>pās, zajec>zaec>zeec>zēc, čitaješ>čitaeš>čitaaš>čitāš.

Asimilacija samoglasnika može biti *progresivna* i *regresivna*. *Progresivnu asimilaciju* imamo u slučajevima kad se drugi glas u glasovnoj grupi prilagođava prvome, tj. kad drugi glas prelazi u prvi glas:

dvojega>dvoega>dvooga>dvōga; tvojega>tvoega>tvooga>tvōga.

Regresivna asimilacija javlja se kad se prvi glas iz glasovne grupe prilagođava drugome, tj. prvi glas prelazi u taj drugi glas:

pojas>poas>paas>pās; zajec>zaec>zeec>zēc.

Disimilacija (razjednačavanje) samoglasnika

Disimilacija je glasovna promjena koja nastaje u težnji da se izbjegne nagomilavanje više istih samoglasnika kad se oni nađu u neposrednom dodiru. Takvu pojavu nalazimo npr. u oblicima instr. jd. imenica m.r., gdje će se javljati dva nastavka: *-om* i *-em* iza prednjonepčanih suglasnika, gdje bi se, inače, očekivao samo nastavak *-em*:

a) *Brègočem, Lùpočem, Målkočem, Pālošem, sjājem, krājem, nōžem;*

b) *Bēcōm, krēcōm, pేశōm, pేశkešōm, àdešōm, kējōm, sprējōm, jěžōm, Grābežōm (grābežōm), mlādežōm, gārežōm, smrādežōm, svrbežōm (svrābežōm), pādežōm, bōdežōm.*

U primjeru a) ostao je historijski naslijeđen nastavak *-em* ispred prednjonepčanih suglasnika ili sonanta *j*, dok je u primjeru b) iza istih takvih suglasnika nastavak *-om*. Tu je, u stvari, došlo do procesa razjednačavanja, odnosno disimilacije vokala *e* i *o* u dva susjedna sloga: *Bēcēm>Bēcōm, krēcēm>krēcōm, kējēm>kējōm, kēljēm>kēljōm*. Drugi vokal *e* izmijenio se u vokal *o*, kako bi se izbjeglo ponavljanje istog vokala *e* u dva susjedna sloga.

Takav isti proces disimilacije samoglasnika događa se i u različitim oblicima zamjenica i pridjeva sa pokretnim samoglasnicima:

mōme/mōjemu, tvōme/tvōjemu, lijèpomē; tùdēmu, šīrēmu, zàdnjēmu,

gdje se u primjeru *mōme* javlja krajnje *e* zato što se u slogu ispred pokretnog vokala javlja vokal *o* (tako i *tvōme, lijèpōme*). U drugom primjeru (*mojemu*) pojavljuje se vokal *u* zato što je u prethodnom slogu vokal *e* (kao i u *tvōjemu, tùdēmu, svōjemu, zàdnjēmu*). Tu je riječ o razjednačavanju odnosno disimilaciji, težnji ka izbjegavanju nagomilavanja istih samoglasnika u susjednim slogovima.

118

119

120

Takvo razjednačavanje javlja se također i u rasporedu množinskih sufiksa *-ov/-ev-* kad se iza mehkkih prednjonepčanih suglasnika nalazi infiks *-ev-*: *kràjevi, bròjevi, slòjevi, spòjevi, nòjevi, zmàjevi*, ali će se u drugim riječima javiti oblici sa *-ov-*: *kèjovi, sprèjovi, pèšovi, vèšovi* zato što se u prethodnom slogu nalazi vokal *e*. Da bi se izbjeglo ponavljanje *e* u narednom slogu [*kejevi, sprejevi, peševi, veševi*], dolazi do razjednačavanja, tako da *e* iz drugoga sloga prelazi u *o* (*kèjovi, sprèjovi, pèšovi, vèšovi*).

Sažimanje (kontrakcija) samoglasnika

121

Kad se dva ista samoglasnika nađu jedan do drugoga, dolazi do glasovne promjene *sažimanja* ili *kontrakcije* tih samoglasnika. To je proces njihovog spajanja, slivanja u jedan vokal, koji u tom slučaju, uglavnom, postaje dug. Tako npr. sažimanje imamo nakon izvršenoga procesa asimilacije samoglasnika:

kojega > koega > kooga > kôga; tvojega > tvoega > tvooga > tvôga;
zajec > zaec > zeec > zêc; pojas > poas > paas > pâs.

U tim primjerima *oo > o, ee > e, aa > a*. Sažimanje se ne vrši samo nakon asimilacije samoglasnika. Ono se vrši i u drugim slučajevima (neovisno o asimilaciji) kad se dva ista samoglasnika nađu jedan do drugoga. Takva promjena javlja se u prošlosti bosanskoga jezika nakon promjene sonanta *l* u vokal *o* na kraju sloga, u riječima kao:

sokol > sokoo > sòkô; stol > stoo > stô; sol > soo > sô; vol > voo > vô, gdje imamo sažimanje vokala *oo > o*.

122

U bosanskome književnom jeziku ne dolazi uvijek do sažimanja dvaju susjednih samoglasnika kad se oni nađu jedan do drugoga. Takvo sažimanje ne vrši se u složenica ma gdje se prvi dio složenice završava vokalom *o*, a drugi dio počinje tim istim vokalom:

národnooslobòdilačkî, crnòoka, tamnòoka, plavòok, poòdmaći, pòočim, sljepoòčnica.

Takvo sažimanje u književnom jeziku se ne vrši ni u riječima stranoga porijekla:

zoològija, reèksport, deegzistèncija, deevropeizácija, deetatizácija, deemocionalizácija.

Pokretni (fakultativni) vokali

123

U književnom jeziku na kraju nekih riječi mogu se javiti samoglasnici koji ne mijenjaju niti značenje niti gramatičku kategoriju te riječi, a u drugim slučajevima te iste riječi javljaju se bez toga samoglasnika. Takvi samoglasnici nazivaju se *pokretni samoglasnici*, zato što se u istim riječima nekad javljaju, a nekad ne javljaju. U bosanskome književnom jeziku pokretni samoglasnici mogu biti vokali *a, e i u*.

Pošto se kao pokretni vokal najčešće javlja samoglasnik *a*, njega treba razlikovati od nepostojanog *a*, kojem je pokretno *a* samo na prvi pogled slično. Nepostojano *a* vodi

porijeklo od poluglasa i nikad se ne javlja na samom kraju riječi. Pokretno *a* obavezno se javlja na kraju riječi i nema nikakve veze sa nekadašnjim poluglasom.

Pokretni samoglasnici u bosanskome jeziku javljaju se u sljedećim kategorijama riječi: 124

a) zavisni padeži u pridjevskoj promjeni: *mládog-mládôga; mládôm-mládômu-mládôme; mládîm-mládîma; mèhkôg-mèhkôga; mèhkôm-mèhkômu-mèhkôme; mèhkîm-mèhkîma;*

b) zavisni padeži u zamjениčkoj promjeni: *tvôg-tvôga; tvôm-tvômu-tvôme; tvôjîm-tvôjîma; njîm-njîme;*

c) prilozi *kâd-kâdâ; sâd-sâdâ; tâd-tâdâ; nîkad-nîkadâ; nèkad-nèkadâ; kâtkad-kâtkadâ.*

Pokretni vokali upotrebljavaju se slobodno, pa oblici i sa njima i bez njih pripadaju književnom jeziku. Oni se u tom jeziku javljaju ili ne javljaju vezano za čisto zvukovne, odnosno stilske efekte u riječi. Ipak, u bosanskome jeziku oblici sa pokretnim vokalom najčešće se upotrebljavaju onda kad se jedan do drugoga u spojevima riječi nađu dva eksplozivna suglasnika. Pri tome pokretni vokal ima funkciju razdvajanja tih dvaju eksplozivnih suglasnika. Time se izgovor tih glasovnih spojeva čini manje napregnutim; izbjegavaju se dvije suglasničke eksplozije. Takav izgovor je u primjeru *dobroga druga*. Tu se pokretno *a* u prvoj riječi javlja kako bi razdvojilo dva eksplozivna suglasnika da se oni ne izgovaraju (pa i ne pišu jedan do drugoga) u jednoj sintagmatskoj cjelini. 125

Tako u bosanskome književnom jeziku treba pisati i izgovarati sljedeće primjere sa pokretnim vokalom *a*:

âktivnôga bórca, talèntîrânôga pjèsnîka, ubijènôga gàngstera, njègovôga dvôjnîka, tvôga bábê, tâdâ pòdignêm, kâdâ dôđêm, nîkadâ pñije, bogòmîlskôga dôba, nâšêga pñedsjednîka, vâšêga pñijatelja, dàlekôga grâda, îskopânôga blâga, dàidžinôga kapûta, kompjûterskôga têksta, Kûrbânskôga bájrama.

Promjene suglasnika (i glasnika)

Jednačenje suglasnika

U dodiru jedan s drugim suglasnici se međusobno prilagođavaju, pri čemu dolazi do prelaska jednog suglasnika u drugi. Ove promjene se nazivaju *jednačenja suglasnika*. Postoje dvije vrste jednačenja suglasnika: 1) *jednačenje po zvučnosti*, 2) *jednačenje po mjestu i načinu tvorbe*. 126

Jednačenje suglasnika po zvučnosti

U govornom se nizu često nađu jedan do drugoga dva suglasnika nejednaka po zvučnosti. Tada se u njihovom izgovoru javljaju artikulacione smetnje. Te smetnje se u tradicionalnoj gramatičkoj terminologiji nazivaju otežan ili težak izgovor. 127

Poznato je da suglasnici među sobom čine parove zvučnih i bezzvučnih suglasnika. To su suglasnici koji se u govornom aparatu izgovaraju na istom mjestu i na isti način, ali se razlikuju po zvučnosti. Iz već date tabele zvučnih i bezzvučnih parova (v. tabelu u t. 19) proizilazi da postoji sedam takvih parova, a da bezzvučni suglasnici *f*, *h* i *c* nemaju svojih zvučnih parnjaka. Glasovi iz prvoga niza (zvučni) izgovaraju se uz treperenje glasnih žica i zato se zovu zvučni suglasnici. Glasovi iz drugoga niza izgovaraju se bez treperenja glasnih žica i zato se zovu bezzvučni suglasnici. Ako se jedan do drugoga nađu dva suglasnika nejednaka po zvučnosti, tada se prvi glas prilagođava drugome, što predstavlja progresivnu asimilaciju suglasnika. Ako je prvi glas zvučan, a drugi bezzvučan, tada prvi suglasnik (zvučni) prelazi u svoj bezzvučni parnjak i tako dobijamo oba bezzvučna suglasnika:

rúbac:rubca>rúpca; stúbac:stubca>stúpca; žábac:žabca>žápca; vrábac:vrabca>vrápca; iztjerati>istjerati; iztismuti>istismuti; odkopati>otkòpati; odkovati>otkòvati; odhraniti>otrániti; podkovicica>pòtkovica; bjegstvo>bjèkstvo; držka>dřška; drugčiji>drùkčiji; teška>téška; nizka>nìska.

Ako je prvi glas bezzvučni, a drugi zvučni, tada se prvi glas (ovoga puta bezzvučni) prilagođava drugome (zvučnom), pa tako dobijamo oba zvučna suglasnika:

ćevapdžinica>ćevabdžinica; burekdžinica>burègdžinica; topdžija>tòbdžija; oklopdžija>oklòbdžija; vračbina>vràdžbina; naručba>nárudžba; binjekdžija>binjegdžija; salepdžija>salèbdžija; svatba>svàdba; kositba>kòsidba; ženitba>ženidba.

Bezvučni suglasnici *h*, *f* i *c*, pošto nemaju svojih bezzvučnih parova, ostaju neizmijenjeni ispred zvučnih suglasnika:

Vrhbosna, Vrhbāšće, Zuhdija, Vèhbija, Nùhbegović, Šàhbegović.

Kod jednačenja suglasnika po zvučnosti javljaju se sljedeća odstupanja:

a) ako se zvučni suglasnik *d* nađe ispred bezzvučnih suglasnika *s* i *š*, on se ne mijenja u svoj bezzvučni parnjak (*t*):

gràdskī, ljùdstvo, pòdsjetnik, òdsjèk, òdsjeći, òdstupnica, odstúpati, pòdsvijest, prèdsjednik, prèdstojnik, sròdstvo, sùdstvo, odselámiti, òdselē, odsèliti; odšétati, òdšlepati, podšísati, òdšampān, odšaráfiti;

b) u složenicama, radi očuvanja sastavnih dijelova i samoga značenja riječi:

àdhèzija, pòdtekst, jurisdikcija, predtùrskī, postdiplòmác, Obhòdāš, Podhrànjén, Podhrástovi, Pòdhūm;

c) u riječima stranoga porijekla:

hàbsburškī, dragstor, gàngster, Vášingtōn, Kàringtōn, plèbs.

U bosanskoj jeziku do jednačenja po zvučnosti ne dolazi ni u orijentalizmima kod kojih se čuva glasovni lik blizak izvornom iz arapskog ili turskog jezika:

fèsdžija, hàdžskī, hùtba, tèkbīr, tèštīd.

Bošnjačka imena orijentalnoga porijekla pišu se obično bez jednačenja, dakle, također čuvaju izvorni glasovni lik:

Èdhem, Midhat, Subhija,

a tako i bošnjačka prezimena:

Grabčánović, Dèrvišbegović, Zùbčević.

Ipak, u bosanskoj književnoj jeziku pravilni su i oblici sa izvršenim jednačenjem suglasnika po zvučnosti u takvim imenima i prezimenima:

Mithad, Mùgdim, Suphija, Magbùla; Grapčánović, Zùpčević.

Hipokoristici (skraćena imena od milja) od bošnjačkih imena pišu se sa izvršenim jednačenjem po zvučnosti zato što se ti hipokoristici najčešće upotrebljavaju u govoru, gdje se oni izgovaraju samo sa izvršenim jednačenjem:

Sùtka, Rápka, Sàtko, Dùtka.

Kad se suglasnik *đ* nađe ispred nastavka *-stvo*, ne prelazi u svoj bezzvučni parnjak *ć*. Tu je u pitanju odstupanje od glasovne promjene jednačenja suglasnika po zvučnosti; jer imamo samo *vođstvo* (u književnoj jeziku nikada ne pišemo *voćstvo*).

Jednačenje suglasnika po mjestu i načinu tvorbe

Jednačenje suglasnika po mjestu i načinu tvorbe glasovna je promjena koja zahvata znatno manji broj glasova od jednačenja suglasnika po zvučnosti. Njezini rezultati ogledaju se kod neuporedivo manjeg broja primjera u bosanskoj jeziku. Ovo jednačenje ograničeno je na: a) strujne zubne suglasnike *s* i *z*; b) na strujni zadnjonepčani suglasnik *h* i c) na sonant *n*.

a) Kad se strujni zubni suglasnici *s* i *z* nađu ispred prednjonepčanih suglasnika *dž*, *đ*, *č*, *ć*, *lj*, *nj*, *š* i *ž*, tada se oni mijenjaju u strujne prednjonepčane suglasnike *š* ili *ž*.

aa) Suglasnik *s* mijenja se u *š*:

lisce>līšce, trijesce>trīješce, posćenje>pòščēnje, časćenje>čàščēnje, pršćenje>prščēnje, mislju>mīšlju, nosnja>nòšnja, prosnja>pròšnja, pasče>pāšče, pisčev>pīščev, podnosljiv>podnòšljiv, nesnosljiv>nesnòšljiv, sčepati>ščēpati.

ab) Suglasnik *z* mijenja se u *ž*:

grozde>gròžde, paznja>pāžnja, mlaznjak>mlážnjāk, mrznja>mřžnja, mirazdžija>miráždžija, voznja>vòžnja.

Ako se pri ovakvom jednačenju jedan do drugog nađu dva suglasnika nejednaka po zvučnosti, tada najprije dolazi do jednačenja (suglasnika) po zvučnosti, pa tek onda do jednačenja po mjestu i načinu tvorbe:

izčupati> isčupati> iščupati; izčeznuti> iščeznuti> iščeznuti; izčekivati> iščekivati> iščekivati; obrazčić> obrascić> obrašćić; razčešljati> rasčešljati> raščesljati.

Ako se suglasnici *s* ili *z* nađu ispred suglasnika *s* ili *ž*, tada se nakon izvršenog jednačenja po mjestu i načinu tvorbe vrši stapanje, slivanje suglasnika:

izživjeti> izživjeti> izživjeti; izšetati> iššetati> išetati; izšaketati> iššaketati> iššaketati> išakətati.

Postoje dva odstupanja od ovog jednačenja:

aa) Kad se suglasnici *s* i *z* nađu ispred sonanata *lj* i *nj* koji se nalaze na početku drugog dijela složenice:

sljubiti [a ne *šljubiti*], *razljutiti* [a ne *ražljutiti*, kako se javlja u nekim dijalektima], *izljubiti* [a ne *izljubiti*], *iznjhati* [a ne *iznjhati*], *uzljuljati* [a ne *uzljuljati*].

ab) Kad se suglasnici *s* i *z* nađu ispred *lj* i *nj* koje je nastalo jekavskim jotovanjem:

sljeme [šljeme u dijalektima], *sljepilo*, *sljepoca*, *bjesnjeti*, *snježan*, *ožljeda*, *iznjedriti*.

b) Jednačenjem po mjestu i načinu tvorbe suglasnik *h* prelazi u suglasnik *š* ispred afrikatskih suglasnika *č* i *ć*:

Bišćanin (od *Bihćanin*: *Bihć*), *mješćić* (*mješćić*: *mjeh*), *orašćić* (*orašćić*: *orah*), *trbušćić* (*trbušćić*: *trbuh*).

Suglasnik *h* u grupi *hc* ovim jednačenjem može preći u grupu *šć*, ali može ostati i neizmijenjen:

däščem (ali i *dähćem*), *dřščem* (*dřhćem*).

c) Kad se sonant *n* u izvedenim riječima nađe ispred praskavih suglasnika *b* i *p*, prelazi u sonant *n*. Time se on po mjestu tvorbe primiće suglasnicima *b* i *p*, tako da se i sonant i suglasnik izgovaraju na jednome mjestu i na jedan način, dodirom dviju usana:

zelenbać> zelëmbāc, *stanbeni> stāmbenī*, *crnpurast> crñpurast*, *odbranbeni> òdbrāmbenī*, *prehranbeni> prèhrāmbenī*, *činbenik> čimbenik*.

Ali u složenicama čiji se prvi dio završava sonantom *n*, a drugi počinje suglasnicima *p* ili *b*, ne dolazi do ovog jednačenja, tj. sonant *n* u pisanju ostaje neizmijenjen (mada se uvijek izgovara sa izvršenom izmjenom *n>m*):

jedānpūt (a ne *jedampūt*), *strānputica*, *crvënpërka*, *vānbrāčnī*, *vanblòkovskī*.

Do takvog jednačenja ne dolazi ni u pisanju bošnjačkih prezimena:

Rizvānbegović, *Hāsanbegović*, *Šāhinpašić*, *Sinanpašić*, *Sulėjmanpašić*, *Ōsmanpašić*.

Palatalizacija

Zadnjonepčani suglasnici *k*, *g* i *h* ispred samoglasnika prednjeg reda *e* i *i* mijenjaju se u suglasnike *č*, *ž*, *š*. To je posljedica nekadašnjega glasovnog zakona u praslavenskom jeziku koji je već odavno prestao važiti, ali se njegovi ostaci javljaju i u današnjem bosanskome jeziku. Ta pojava zove se *palatalizacija* ili *prva palatalizacija* (jer je najstarija po postanku). Zadnjonepčani suglasnici, odnosno velari, po toj promjeni prelaze u prednjonepčane ili palatalne suglasnike, palataliziraju se. Ovom glasovnom promjenom suglasnici su se približili samoglasnicima po mjestu izgovora; velari su se mijenjali u palatale kako bi se po mjestu izgovora približili vokalima prednjega reda *e* ili *i*.

Palatalizacija se vrši u sljedećim oblicima riječi:

a) u vok. jd. imenica m. r.:

jūnāče (*junak-e*), *vōjnīče*, *pūtnīče*, *nāmjernīče*, *poslānīče*, *pātenīče*, *Bōže* (*Bog-e*), *drūže*, *vrāže*, *dūše* (*duh-e*);

b) u prezentu glagola čija se infitivna osnova završava na *k*, *g* ili *h*, kad se oni nađu ispred samoglasnika *e*:

pèčëm (*pèkū*), *tèčëm* (*tèkū*), *vúčëm* (*vúkū*), *túčëm* (*túkū*), *strižëm* (*strigū*);

c) u oblicima mn. imenica *oko* i *uho*:

òci-òcijū-òcima, *ūši-ūšijū-ūšima*;

d) u aoristu nekih glagola:

rèkoh-rèče, *màkoh-māče*, *dìgoh-dīže*, *stìgoh-stīže*;

e) u tvorbi nekih imenica:

mòmak-mòmče-mòmčina; *strúk-strúćak*; *zrāk-zrāćak*; *mrāk-mrāćan*; *vúk-vučić*; *drúg-drūžina*; *rōg-rōžina*; *stōg-stožina*; *prāh-prāšina*; *mijeh-mjēšina*; *mūha-mušica*;

f) u tvorbi nekih glagola:

mūka-mūčiti, *třka-třčati*, *slúga-slúžiti*, *sūh-súšiti*, *glūh-glúšiti*.

U nekim oblicima zubni suglasnici *c* i *z* na kraju osnove riječi također se ponašaju kao zadnjonepčani suglasnici *k* i *g*, pa se ispred samoglasnika *e* i *i* mijenjaju u prednjonepčane suglasnike *č* i *ž*:

stārac-stārče; *òtac-òče*; *mješēc-mjēsēče-mjēsečina*; *ljūbica-ljubičica*; *přica-přičica*; *kněz-knēže-knēževina-knēžina*; *vítěz-vítěže*.

Sve ove promjene vršene su u davnoj prošlosti bosanskoga jezika. Kad su se u kasnijem njegovom razvitku jedni do drugih ponovo našli zadnjonepčani suglasnici *k*, *g* i *h* i samoglasnici prednjega reda *e* i *i*, glasovni zakon palatalizacije nije više važio i velari su ostajali neizmijenjeni. Tako npr. u našem jeziku imamo:

rûke, mùke, nõge, mùhe, bùhe, junàkinja, glòginja, bòginja, Vlāhinja.

To znači da više nije bilo uvjeta za palatalizaciju, a takve glasovne grupe više nisu predstavljale nikakvu poteškoću za izgovor.

Ukoliko se u nekim oblicima riječi ova promjena javi ispred samoglasnika *a*, kao npr.:

grášak (:grāh), mášak (:māh), dášak (:dāh), trčati (:trk);

to znači da je taj samoglasnik *a* novijega porijekla i da je na njegovom mjestu ranije (u vrijeme vršenja palatalizacije) također bio prednjonepčani suglasnik (*e* ili poluglas prednjeg reda *ɛ*).

U primjerima kao:

jùnāčkī (:jùnāk), mòmačkī (:mòmak), društvo (<društvo:drug), množstvo (<množstvo:mного),

gdje se ovakva promjena javlja ispred suglasnika, to također znači da ti glasovi nekada nisu bili na tom mjestu, već da je umjesto njih bio neki od samoglasnika prednjeg reda, koji se izgubio.

134

Nakon prestanka važenja zakona palatalizacije (koja se još zove i prva palatalizacija), u bosanskome jeziku ponovno se mogla uspostaviti veza velar+vokal prednjeg reda. U tim kombinacijama glasova više se nije vršila nikakva promjena.

U današnjem jeziku javljaju se različita odstupanja, gdje se zadnjonepčani suglasnici *k*, *g* i *h* ne mijenjaju u *č*, *ž* i *š*, bez obzira na to što se nalaze ispred vokala *e* i *i*:

a) u oblicima pridjeva, zamjenica i brojeva:

jākī-jākīm-jākīh-jākīma; tolikī-tolikīm-tolikīh-tolikīma; nēkī-nēkīm-nēkīh-nēkīma; blāgī-blāgīm-blāgīh-blāgīma; drūgī-drūgīm-drūgīh-drūgīma; plāhī-plāhīm-plāhīh-plāhīma; sūhī-sūhīm-sūhīh-sūhīma;

b) u oblicima imenica ispred nastavka *-e*:

junāke, vojnike, dužnike, rādnike, vjēsnike, vjerovjēsnike, rûke, slúge, prúge, dúge, nõge, snāhe, mùhe;

c) u oblicima izvedenih pridjeva ispred nastavka *-in* kad se ti pridjevi tvore od imenica:

bānkīn od bānka, Rānkīn od Rānka, Zīnkīn od Zīnka, Mīnkīn od Mīnka, Sālkīn od Sālko, Zājķīn od Zājko, Āgīn od Āgo, bógīn od Bóg, vágīn od vága, snāhīn od snāha, mùhīn od mùha, Zāhīn od Zāha.

Sibilarizacija (druga palatalizacija, dentalizacija)

135

Glasovna promjena u kojoj se zadnjonepčani suglasnici, odnosno velari *k*, *g* i *h* ispred vokala *i* mijenjaju u *c*, *z* i *s* također se vršila u praslavenskom jeziku, ali u kasnijoj

fazi u odnosu na (prvu) palatalizaciju. Ostatke te davne glasovne promjene nalazimo i u današnjem bosanskome jeziku. I ovdje je (kao i u slučaju palatalizacije) riječ o tome da su se suglasnici približili velarima po mjestu izgovora. U slučaju ove druge (mlade) promjene velari *k*, *g* i *h* mijenjaju se u piskave strujne suglasnike, sibilante *c*, *z* i *s*. Zbog toga se ona naziva *sibilarizacija* (*dentalizacija*). Ranije se (najčešće) nazivala *druga palatalizacija*, jer je vremenski uslijedila nakon prve palatalizacije. Da bi se razumjelo zbog čega se npr. u jednom slučaju konsonant *k* ispred vokala *i* mijenja u *č* (palatalizacija), a u drugom u *c* (sibilarizacija), treba znati da je u drugom slučaju samoglasnik drukčijega porijekla i da on u vrijeme vršenja (prve) palatalizacije tu nije ni postojao kao vokal *i*; na njegovom mjestu bio je neki drugi samoglasnik.

Sibilarizacija se vrši u sljedećim oblicima:

136

a) u nom. mn. imenica m. r. sa osnovom na *k*, *g* i *h*:

jùnāk-junāci, rōđāk-rōđāci, búbreg-búbrezi, bēg-bēzi (i bēgovi), dūh-dūsi (i dūhovi), zámah-zámasi, siròmāh-siròmāsi, miloduh-milodusi, òrah-òrasi;

b) u dat. i vok. jd. imenica ž. r.:

rúka-rúci, mùka-mùci, strúka-strúci, mājka-mājci, bājka-bājci, lúka-lúci, nõga-nõzi, snāga-snāzi, knjīga-knjīzi;

c) u dat., instr. i vok. mn. imenica m. r.:

junācima, rōđācima, bēzima, dūsima, zámasima;

d) u imperativu glagola čija se osnova završava na zadnjonepčani suglasnik:

pēci (od glagola pēci-pēkoh-pēkū), rèci (rēci-rēkoh-rēknū), tèci (tēci-tēkoh-tēkū), pomòzi (pòmoći-pòmogoh-pòmognū), lēzi (lēci-lēgoh-lēgnū);

e) u tvorenju imperektivnih glagola (glagola nesvršenog vida) od perfektivnih (glagola svršenog vida):

kličati (od kličnuti), ničati (ničnuti), đizati (đići, đigoh), izdisati (izdahnuti).

U današnjem bosanskome jeziku i kad je riječ o sibilarizaciji (kao i u slučaju palatalizacije) postoje odstupanja. Ta odstupanja imaju iste uzroke kakvi postoje i za slučajeve odstupanja od vršenja palatalizacije. Ona su, dakle, historijske i analoške prirode, a njima se dodaju i uzroci izbjegavanja promjene u značenju ili nejasnoće u značenju, do koje bi dolazilo u slučaju da se sibilarizacija vrši.

137

U današnjem bosanskome književnom jeziku suglasnici *k*, *g* i *h* ne mijenjaju se u *c*, *z*, *s* iako se nalaze ispred samoglasnika *i*:

a) kad se ti zadnjonepčani suglasnici nalaze u sastavu ličnih imena i njihovih hipokoristika, pa i prezimena:

Sēlka-Sēlki, Kika-Kiki, Dika-Diki, Zika-Ziki, Jūka-Jūki, Lūka-Lūki, Jōka-Jōki, Zāha-Zāhi, Vāha-Vāhi, Mého-Méhi, Šého-Šéhi, Krého-Kréhi;

b) kad se zadnjonepčani suglasnici nađu u grupama *zg, ck, sh, čk, čk* u imeničkim oblicima:

mázga-mázgi, rözga-rözgi, kòčka-kòčki, pàčka-pàčki, rěčka-rěčki, pàsha-pàshi, mächka-mächki, značka-znački, tàčka-tàčki, kvòčka-kvòčki, pràčka-pràčki;

c) kad se zadnjonepčani suglasnik *k* nalazi u grupi *tk* u dvosložnim imenicama:

tětka-tětki, mōtka-mōtki, čětka-četki, Mětka-Mětki;

d) kad se u riječima sa manje slogova zadnjonepčani suglasnici nalaze sami (a ne u suglasničkoj grupi), gdje bi njihova promjena u strujne suglasnike izazvala nejasnoće u značenju:

séka-séki [a ne seci], báka-báki [a ne baci], kliška-kliški [a ne klici], dika-diki [a ne dicit], prīka-prīki [a ne prici], lóga-lógi [a ne lozi], mùha-mùhi [a ne musu];

e) u imenicama koje označavaju pripadnost mjestu, narodu, državi i sl., tj. u etnicima:

Sàrajevo-Sàràjki, Bòsna-Bòsanki, Hèrcegovka-Hèrcegovki, Bùgojanka-Bùgojanki, Tùzlanka-Tùzlanki, Slòvènka-Slòvènki, Jugoslàvènka-Jugoslàvènki, Makèdònka-Makèdònki, Àlbànka-Àlbànki, Amerikànka-Amerikànki, Austrijànka-Austrijànki;

f) u imenicama koje označavaju osobu ili životinju po boji ili nekoj drugoj osobini:

plàvka-plàvki, rùmènka-rùmènki, plàmènka-plàmènki, òmladīnka-òmladīnki.

138

Postoji, međutim, dvojak način izgovora i pisanja nekih riječi (sa izvršenom sibilizacijom ili bez sibilizacije):

a) geografski nazivi tzv. toponimi pišu se i izgovaraju u zavisnosti od toga kako se i u kakvom obliku ti nazivi upotrebljavaju u mjestu ili kraju na koji se odnose, tj. kako ih sami mještani izgovaraju. Tako npr. imamo izgovor sa izvršenom sibilizacijom:

u Banjalúci (Bànjōj Lúci), na Rijèci, u Věloj Lúci, u lúci (čest naziv za livadu, nji-vu, plodno zemljište), *na Lijèsci* i sl.

Ali se upotrebljavaju i bez izvršene sibilizacije:

u Kréki, u Bòki, na Bréki (lokalitet u Sarajevu).

Neki od tih naziva upotrebljavaju se sa sibilizacijom i bez sibilizacije:

u Pàlānci (Pàlānki), Pòžezi (Pòžegi), Líci (Líki).

Na dva načina izgovaraju se i pišu imenice čija se osnova završava na *tk*:

bītki (i bìci), prīpovijetki (prīpovijeci), krlētki (krlēci), zàgonētki (zàgonēci).

Veliki broj odstupanja može se objasniti činjenicom da se *k, g* i *h* danas s lakoćom izgovaraju ispred samoglasnika prednjega reda.

Jotovanje

Kada je u prošlosti našeg jezika sonant *j* stajao iza nekoga drugog suglasnika, tada je uvijek dolazilo do nekih glasovnih promjena. Ukoliko su to bili prednjonepčani suglasnici, sonant *j* se u položaju iza njih uvijek gubio. To je zbog toga što su prednjonepčani suglasnici i inače bili umekšani, tj. oni su u sebi već sadržavali elemente sonanta *j*. Ni u današnjem jeziku iz istih razloga sonant *j* ne može stajati iza umekšanih suglasnika, već se on u takvim pozicijama gubi.

Kada se u prošlosti našeg jezika sonant *j* nalazio neposredno iza nenepčanog suglasnika (dakle, tvrdog suglasnika), on je djelovao na taj suglasnik i u spoju sa njim davao neki drugi glas. Takva glasovna promjena u kojoj neki tvrdi nenepčani suglasnik skupa sa sonantom *j* iza sebe daje neki novi prednjonepčani suglasnik, naziva se *jotovanje* (po grčkom nazivu *jota* za glas *j*).

U rezultatu te glasovne promjene sonant *j* u dodiru je sa suglasnicima *d, t, z, s* i sonantima *l* i *n* davao nove suglasnike: *đ, ć, ž, š, lj, nj*. Takva glasovna promjena u današnjem jeziku ogleda se u sljedećim kategorijama riječi:

a) u komparativu pridjeva (dodavanjem nastavka *-ji* na pridjevsku osnovu):

mlâd-mlâđi (<mlad-ji), tvrd-tvrđi (<tvrd-ji), lûd-lûđi (<lud-ji), slâdak-slâđi (<slad-ji), žût-žüći (<žut-ji), ljût-ljüći (<ljut-ji), krût-krüći (<krut-ji), břz-břži (<brz-ji), nřzak-nřži (<niz-ji), blřzak-blřži (<bliz-ji), vřsok-vřši (<vis-ji), dâlek-dâljī (<dal-ji), cřn-cřnjī (<crn-ji), tânak-tânjī (<tan-ji);

b) u oblicima prezenta:

glòdati-glòđēm (<glod-jem), mètati-měćēm (<met-jem), mâzati-mâžēm (<maz-jem), vézati-věžēm (<vez-jem), písati-přšēm (<pis-jem), brřsati-brřšēm (<bris-jem), mljēti-měljēm (<mel-jem), žēti-žânjēm (<žan-jem).

c) Ova promjena se vrši kod svih glagola koji u prezentnoj osnovi imaju samoglasnik *i*, a u infitivnoj osnovi *i* ili *e* u sljedećim kategorijama:

ca) u trpnom glagolskom pridjevu:

ròditi-ròđen (<rod-jen), sàgràditi-sàgrāđen (<sagrad-jen), izràditi-izrāđen (<izrad-jen), zamlàditi-zamlāđen (<zamlad-jen), mlátiti-mlácēn (<mlat-jen), plátiti-plácēn (<plat-jen), máziti-māžen (<maz-jen), pàziti-pāžen (<paz-jen), nòsiti-nòšen (<nos-jen), pròsiti-pròšen (<pros-jen), vòljeti-vòljen (<vol-jen), brániti-brānjen (<bran-jen);

cb) u osnovi imperfekta:

gràditi-grāđāh (<grad-jah), bròditi-bròđāh (<brod-jah), mlátiti-mlácāh (<mlati-jah), plátiti-plácāh (<plat-jah), pàziti-pāžāh (<paz-jah), mâzati-māžāh (<maz-jah), vòziti-vòžāh (<voz-jah), nòsiti-nòšāh (<nos-jah), pròsiti-pròšāh (<pros-jah), pàliti-páljāh (<pal-jah), zvòniti-zvònjāh (<zvon-jah);

139

140

cd) pri tvorbi učestalih glagola:

zagrāditi-zagrađivati, premlātiti-premlaćivati, òpaziti-opázquezati, obnòsiti-obnázati, raspáлити-raspaljívati, ishrániti-ishranjívati;

d) u obliku instr. jd. imenica ž. r. na suglasnik i nastavkom -ju:

glád-gláđu (<glad-ju), smřt-smřću (<smrt-ju).

141 U navedenim primjerima jotovanja ova stara glasovna promjena vršila se dosljedno i kod većeg broja suglasnika, a po vremenu vršenja je najstarija. Zato se ova vrsta jotovanja zove *staro jotovanje*. To je jotovanje po kojem se suglasnici *d, t, s* i *z* i sonanti *l* i *n* mijenjaju u suglasnike *đ, ć, š, ž, lj, nj*. Ovakvoj vrsti jotovanja bili su podložni još i strujni suglasnik *c* kao i velarni suglasnici *k, g, h*, koji su se najvećim dijelom mijenjali glasovnim promjenama palatalizacijom i sibilizacijom:

a) suglasnik *c* ispred sonanta *j* mijenjao se u prednjonepčani afrikat *č*, što se najčešće dešavalo u oblicima prezenta:

kľicati-kľičēm (<klic-jem), mĩcati-mĩčēm (<mic-jem), tícati-tíčēm (<tic-jem);

b) velari *k, g, h* procesom jotovanja davali su također prednjonepčane suglasnike *č, ž, š*, kao što je to bilo i u procesu palatalizacije. To se najčešće dešava:

ba) u oblicima komparativa:

jâk-jáčĩ (<jak-ji), blâg-blâžĩ (<blag-ji), drâg-drâžĩ (<drag-ji), dũg-dũžĩ (<dug-ji), tĩh-tĩšĩ (<tih-ji).

142 Rekli smo da je u bosanskome razgovornom jeziku i dijalektima raširena pojava svodenja dvaju afrikatskih parova *č, ć, dž, đ* na jedan par *ć i đ*. Ukoliko se poznaju pravila palatalizacije i jotovanja, ona donekle mogu pomoći u savladavanju pravilne upotrebe, odnosno razlikovanja *č, ć, dž, đ*. Glas *č* inače je postao glasovnom promjenom palatalizacijom, npr.:

rúka-rùćica, pèčēm-pèkũ, jùnak-jùnāčkĩ, mòmak-mòmačkĩ;

ali je nastao i u procesu jotovanja.:

plâkati-plâčēm, skâkati-skâčēm, jâk-jáčĩ.

Suglasnici *ć* i *đ* u ovoj glasovnoj promjeni nastali su jotovanjem zubnih suglasnika *t* i *d*. Zbog toga treba obratiti pažnju na vezu između *t* i *ć* ili *d* i *đ*:

prũce(<prũt), grâđanin(<grâd), krétati(>krêčēm), ali plâkati>plâčēm, skâkati>skâčēm, vikati>vičēm, srĩcati>srĩčēm, mĩcati>mĩčēm.

143 Posebnu vrstu jotovanja imamo u slučajevima kad se usneni suglasnici *b, p* i sonanti *m* i *v* nađu ispred sonanta *j*. U rezultatu takvog jotovanja usneni suglasnici i sonanti ostaju neizmijenjeni. To nije slučaj sa jotovanjem ostalih nenepčanih suglasnika. Ali se zato sonant *l* u poziciji iza tih usnenih glasova mijenja u sebi srodan sonant *lj*, pa tako:

bj>blj, pj>plj, vj>vlj, mj>mlj.

Tu je, zapravo, riječ o umetanju sonanta *l* između *b, p, m* i *v* i sonanta *j* a onda se to *l* stapa sa *j* u sonant *lj*. Ovakvo umetnuto *l* naziva se i epentetsko *l*.

Epentetska vrsta jotovanja javlja se u sljedećim oblicima nekih kategorija riječi:

a) u obliku komparativa pridjeva sa osnovom na neki od spomenutih glasova:

grũb-grũbljĩ (<grub-ji), tũp-tũpljĩ (<tup-ji), glũp-glũpljĩ (<glup-ji);

b) u obliku prezenta:

zòbati-zòbljē (<zob-je), kâpati-kâpljē (<kap-je), hrâmati-hrâmljē (<hram-je);

c) u obliku trpnoga pridjeva:

oglòbiti-òglobljen (<oglob-jen), istòpiti-istopljen (<istop-jen), slòmiti-slòmljen (<slom-jen), naslòviti-nàslovljen (<naslov-jen), ulòviti-ùlovljen (<ulov-jen);

d) u obliku imperfekta:

grâbiti-grâbljâh (<grab-jah), tòpiti-tòpljâh (<top-jah), lòmiti-lòmljâh (<lom-jah), slâviti-slâvljâh (<slav-jah);

e) u oblicima učestalih glagola:

zakupljívati, odrubljívati, zaglupljívati, udubljívati, mũmljati, dòstavljati;

f) u obliku instr. kod imenica *zòb-zòblju (<zob-ju), kâp-kâplju (<kap-ju), křv-křvlju (<krv-ju);*

g) u oblicima zbirnih imenica prema osnovnim imenicama *gròb, snòp, gr̃m*:

gròblje (<grob-je), snòplje (<snop-je), gr̃mlje (<grm-je).

Postoji, međutim, i nešto drukčija vrsta jotovanja u kojoj se jotuju samo suglasnici *d* i *t* i sonanti *l* i *n*, dok iza suglasnika *z* i *s* sonant *j* ostaje neizmijenjen, ne mijenja ni prethodni suglasnik. Takvi primjeri su:

a) u obliku instr. jd. imenica ž. r. na suglasnik sa nastavkom -ju:

glád-gláđu (<glad-ju), smřt-smřću (<smrt-ju), sòl-sòlju (<sol-ju), zèlèn-zèlènju (<zelen-ju);

b) u zbirnim imenicama sa nastavkom -je:

gròzd-gròžde (<grozd-je), prũt-prũce (<prut-je), zèlèn-zèlje (<zel-je), kòrijen-kòrijenje (<korijen-je);

c) u prisvojnih pridjeva sa nastavkom -ji:

gòvedo-gòvedĩ (<goved-ji), tètletina-tètletĩ (<telet-ji), bìvòl-bìvoljĩ (<bivol-ji), kũna-kũnjĩ (<kun-ji).

Pri ovakvoj vrsti jotovanja suglasnici *z* i *s* ne mijenjaju se u vezi sa *j*, tako da imamo i u današnjem jeziku oblike:

oz abm brêzje (od brêza), kôzjī (od kôza), klâsje (od klâs), ôsje (od ôs), pãsjī (od pãs).

- 145 U ovakvom jotovanju glasovne skupine sonant *j*+tvrdi suglasnik formirane su mnogo kasnije nego je to bio slučaj sa glasovnim skupinama sonant *j*+ tvrdi suglasnik prije vršenja starog jotovanja. Pošto je ova vrsta jotovanja po vremenu vršenja mlađa, no-vija, ovo jotovanje se zove *mlađe jotovanje* ili *ново jotovanje*.

Postoji još jedna vrsta jotovanja, koja je po svom postanku najmlađa. To je jotovanje sonanata *l* i *n* koji su se (nakon promjene starog vokala *jat* u ijekavskom izgovoru) našli ispred sonanta *j* u kratkom slogu i prešli u prednjonepčani suglasnik *lj* ili *nj*:

ljêto, ljepôta, ljevôruk, sljêpilo, njêžan, snjêgovi.

- 146 Ostali suglasnici koji se nađu ispred *j* nastalo od *jata* u bosanskome književnom jeziku se ne mijenjaju:

djêvôjka, vîdjeti, tjêrati, vjêra, sjêkira, pjêsma, mjêra, izjesti, zjênica.

Oni se jotuju samo u dijalektima, pa se takvo jotovanje (koje nije književna osobina bosanskoga jezika) naziva *jekavsko jotovanje* [*djêvôjka, ćêrati, sêkira, iz'esti*].

- 147 U glagolima tipa *pûstiti, uvrstiti* i sl. krajnji suglasnik osnove (*s*) ostaje neizmijenjen, iako je taj suglasnik u prošlosti našeg jezika dolazio u tim oblicima u vezu sa sonantom *j*, npr.: *pûšten, ùvršten*. I ovdje je dolazilo do procesa jotovanja, ali jotovanja nešto drukčijeg od uobičajenog. U ovim grupama, gdje je sonant *j* dolazio u vezu sa suglasničkim grupama *st* i *zd*, također se vršilo jotovanje, ali su u rezultatu toga jotovanja grupe *št* i *žd*. Grupe *št, žd*, dobijene starim jotovanjem, u savremenom jeziku rijetko su sačuvane. Tu su češći primjeri sa suglasničkim gupama *šć* i *žđ*, umjesto grupa *št, žd*. Tako npr. pored *pûšten* imamo i *pûšćen, puštènica-pušćènica*. Ili pored *ùvršten* imamo i *ùvršćen*, a npr. od glagola *plástiti, mástiti*, imamo trpni pridjev samo sa *šć*; *plášćen, mášćen*. Takav je slučaj, recimo, i sa glagolom *gòstiti, pòstiti*, gdje imamo samo *gòšćen* i *pòšćen* (imamo *nàpošćen*, npr. a ne *nàpošten*).

Prelazak *l* u *o* (vokalizacija)

- 148 U prošlosti našeg jezika nastala je i glasovna promjena prelaska sonanta *l* u vokal *o* na kraju riječi i na kraju sloga. Krajem XIV vijeka u novoštokavskim govorima bosanskoga jezika sonant *l* koji se našao na kraju riječi ili sloga prelazio je u vokal *o*. To je u stvari glasovni proces *vokalizacije*, tj. pretvaranja sonanta u samoglasnik. On je nastao kao posljedica gubljenja poluglasa (*ɫ*) u slabom položaju: *bilɫ > bi| > biò, dalɫ > dal > dāo, čitalɫ > čital > čitao*.

Nakon gubljenja poluglasa sonant *l* dužio se i time još izrazitije primicao vokali-ma, da bi prešao u vokal *o*.

- 149 Takvu promjenu npr. vidimo u imeničkim oblicima *òrao, mîsao, kòtao*, kod kojih se u drugom padežnim oblicima javlja sonant *l*:

òrla-òrlu-òrlovi; mîsli-mîslima; kòtla-kòtlu-kòtlovi i sl. Ili u pridjevima *ćio, vêseo, sàzrio*, kod kojih se u drugim oblicima, također, javlja *l* (*ćijelī-ćijelo, vêselo-vêselī; sàzreli-sàzrela* i sl.). Ili u glagolskom pridjevu radnom *písao, zvào, pào*, kod kojeg također imamo druge oblike sa neizmijenjenim *l* (*písala-písali; zvála-zváli; pàla-pàli* i sl.). Dakle, u ovim drugim primjerima sonant *l* se pojavljuje dok ga u osnovnom obliku riječi nema (tu se umjesto njega javlja samoglasnik *o*).

Rezultate promjene *l* u *o* na kraju riječi i sloga u savremenom bosanskome jeziku nalazimo sačuvane u sljedećim oblicima i u tvorbi riječi:

a) u obliku jednine m.r. glagolskog pridjeva radnog:

mògao, sťigao, trčao, pěkao, pòšao;

b) u imenicama izvedenim od glagolskog pridjeva radnog pomoću nastavka *-nica* (*-na*):

radiónica (radióna), čitaónica (čitaóna), slušaónica (slušaóna), umivaónica (umivaóna), gostiónica (gostióna), mastiónica (mastióna), čistiónica (čistióna), igraónica (igraóna);

c) u imeničkim oblicima izvedenim sufiksom *-ac* od glagoskog pridjeva radnog (osim u nom. jd. i u gen. mn.):

slúšaoca-slúšaocu (:slúšalac), rukovòdioca-rukovòdiocu (:rukovòdilac), mìslioca-mìsliocu (:mìslilac), stváraoca-stváraocu (:stvàralac), spàsioca-spàsiocu (:spàsilac), žèteoca-žèteocu (:žetalac), pràtioca-pràtiocu (:pràtilac), uživaoca-uživaocu (:uživalac), brànioca-bràniocu (:brànilac), pošòvaoca-pošòvaocu (:pošòvalac);

d) u riječima izvedenim sufiksom *-ba*:

diòba (:dijèliti), seòba (:sèliti).

Pošto je glasovna promjena prelaska *l* u *o* kao glasovni zakon kratko trajala, ona u današnjem jeziku nije izvršena dosljedno. To znači da u književnom jeziku ima mnogo riječi u kojima se sonant *l* ne mijenja u *o*, mada se nalazi na kraju riječi ili na kraju sloga. Glasovni zakon promjene *l* u *o* bio je, dakle, kratkog vijeka.

Promjena *l* u *o*, mada za nju postoje svi neophodni glasovni uvjeti, ne vrši se:

a) kod imenica izvedenih nastavkom *-ac* od glagolskog pridjeva radnog gdje imamo drugi vokal u slogu ispred nastavka, odnosno ispred sonanta *l*:

málac-málca (mal-ca), ználac-ználca (znal-ca), prélac-prélca (prel-ca), novosé-lac-novosélca (novosel-ca), pogorjélac-pogorjélca (pogorjel-ca), nevaljalac-ne-valjalca (nevaljal-ca), pàlac-pàlca (pal-ca);

a tako je i kad se ispred sonanta *l* na kraju osnove nađe dvosložni ijekavski refleksi *jata*, bez obzira na to što se u drugom slogu refleksa nalazi kratki uzlazni akcent:

bijèlac-bijèlca (bijel-ac), cijèlac-cijèlca (cijel-ca), strijèlac-strijèlca (strijel-ca).

b) u riječima slavenskoga porijekla sa raznolikim akcentom (dugim i kratkim), koje su pod različitim utjecajem sačuvale oblike sa neizmijenjenim *l*:

stâlnī (stâlnā, stâlnō), sîlnī (sîlnā, sîlnō), krîlnī (krîlnā, krîlnō), mōlba, žâlba, mōlbenī, žâlbenī, škòlskī (škòlskā, škòlskō), kòlskī (kòlskā, kòlskō);

c) kod riječi slavenskoga porijekla:

bîjel, cîjel, ždrâl, vâl, kâl;

d) kod riječi neslavenskoga porijekla:

genèrâl, mâršâl, admîrâl, kânâl, kònzul, žùrnâl, fùdbâl, duâl, bâl, mètâl, bòkâl, jârbol, bàrel, pànel;

ili u geografskim nazivima i imenima:

Brisel, Kròmvel, De Gôl;

e) to je u bosanskome jeziku naročito karakteristično za veliki broj orijentalizama koji se završavaju neizmijenjenim sonantom *l*:

hâmâl, hâlâl, bátil, kátil, čatal, bákâl, bātâl, dèmbel, džùzel, gàsâl, gàsul, rèzîl, mǎzgal, tètâl.

Takav je slučaj i sa velikim brojem bošnjačkih muških imena orijentalnoga porijekla kod kojih se također sonant *l* na kraju riječi (odnosno imena) ne mijenja u *o*: *Ádil, Bilâl, Fádil, Čámil, Džèmâl, Hâlîl, Kèmâl, Náil, Smâil, Fázil, Vějsil, Zéjnil, Īgbâl, Šěvâl.*

152 U bosanskome književnom jeziku upotrebljava se i više dvojakih (dubletnih) oblika:

sôl i sô, vól i vô, stól i stô, bívól i bívô, prijěstól i prijěstô, tǔpal i tǔpao, svijètal i svijètao, cîjel i cîo.

Ove naporedne riječi ravnopravno se upotrebljavaju i čine morfonološke dublete u bosanskome književnom jeziku.

153 U razgovornom bosanskome jeziku snažno su prodrle riječi iz administrativnog stila u kojima imamo gramatički još uvijek neopravdanu i neprihvatljivu upotrebu oblika sa prelaskom *l* u *o*. To je slučaj u nom. jd. imenica koje znače vršioca radnje, dužnosti ili nosioca osobine: [*rukovòdioc, nòsioc, vârioc, brànioc, prègaoc, glèdaoc, oslobòdioc, posjètioc*], kod kojih je vokal *o* mjesto sonanta *l* prešao iz drugih oblika tih riječi ili iz značenjski srodnih riječi, npr. *rukovòdioc*:gen. *rukovòdioca*. Prijelaz *l* u *o* iz zavisnih padeža širi se analogijom na oblik nom. jd. i gen. mn., mada u tim oblicima nema fonetskih uvjeta za prelazak *l* u *o*.

Književni jezik tu još uvijek ne priznaje rezultate analogije, već oblike sa izmijenjenim *l* u *o* smatra odlikom administrativnog, a ne književnojezičkog stila. To znači da su u književnom jeziku prihvatljivi samo oblici:

rukovòdilac, nòsilac, vârilac, brànilac, prègalac, glèdalac, oslobòdilac, posjètilac.

Disimilacija i gubljenje suglasnika

Disimilacija (razjednačavanje) suglasnika glasovna je promjena koja proizlazi iz težnje da se izbjegne nagomilavanje istih ili sličnih sluglasnika u suglasničkim grupama. Tako npr. ako u promjeni riječi eksplozivni zubni suglasnik *t* dođe u dodir sa zubnim slivenim suglasnicima *c* i *č* (čija se početna faza artikulacije odlikuje eksplozivnim dijelom, znači po tome je srodna suglasniku *t*), tada će se taj suglasnik *t* izgubiti kao suvišni dodatni eksplozivni element. Tako će oblici promjene imenice *otac* glasiti ovako:

òtac < »otafš»; «otšā» > otca > òca; «otšū» > otcu > òcu; «otšē» > otše > òče.

Ista pojava dešava se i u tvorbi riječi kada dva jednaka suglasnika dođu u neposredan dodir:

bez-zubni > bezzubni > bēzūbnī, od-dužiti > oddužiti > odūžiti.

Postoje i uprošćavanja suglasničkih grupa uvjetovana težnjom da se olakša izgovor (mada je njih manjih broj). Tako je npr. u oblicima pridjeva *râdosna-râdosno, žâlsona-žâlsono* (od *radostna-radostno* i *žalostna-žalostno*, gdje grupa *stn* daje grupu *sn*). Tako je i u primjerima *pākōst:pâkosna, mîlōst:mîlosna, rěvnōst:rěvnosna*.

Gubljenje suglasnika zasnovano na disimilaciji (kojoj katkad može prethoditi asimilacija) dovodi do uprošćavanja suglasničkih skupova. U vezi s tim postoje i određena pravila u bosanskome književnom jeziku:

1. jedan udvojeni suglasnik, ili dva suglasnika od kojih je prvi nastao jednačenjem, pa je postao isti kao drugi suglasnik, uprošćavaju se, odnosno svode na jedan (jedan od njih se gubi), te se tako izgovara i piše:

bezzakonje > bezākōnje; oddahnuti > odāhnuti; izsjeckati > issjeckati > isjeckati; petdeset > peddeset > pedēsēt; ruski > rŭskī; bežživotni > bežživotni > bēživotni; iššarati > iššarati > išárati.

U svim ovim primjerima ne javlja se uvijek isti vid disimilacije i gubljenja; npr.: *bez-zakonje* riječ je o gubljenju suvišnog istoga suglasnika (što je vrsta disimilacije). U primjeru *išárati* prvo se javlja asimilacija (*izšarati > iššarati > iššarati*), a onda i gubljenje jednoga od udvojenih suglasnika (*išarati*).

Odstupanja od ovakve promjene javljaju se u dva slučaja:

a) u superlativu pridjeva čiji osnovni oblik ili pozitiv, odnosno komparativ počinje sonantom *j* koji se spaja sa prethodnom superlativnom riječcom *naj*:

nājjačī, nājjasnijī, nājjatornijī, nājjeftinijī, nājjednostavnijī, nājjužnijī;

b) u složenicama da bi se očuvalo značenje sastavnih riječi:

poddijàlekt, preddržāvnī, naddijàlekatskī, nuzzàrada.

2. Praskavi zubni suglasnici *t* i *d* kada se nađu ispred afrikata *c*, *č*, *ć*, *dž*, *đ* koji i sami u sebi imaju elemente zubne artikulacije, gube se, pa tako dobijamo oblike:

izuzéci-izuzécima (<izuzetci, izuzetcima:izuzetak);
počéci-počécima (<početci, početcima:početak)
inàdžija (<inad-džija).

Odstupanja od ovakve promjene su u sljedećim slučajevima:

a) kod vlastitih imena i prisvojnih primjera izvedenih od njih:

Kădčić, Kădčičev (prema prezimenu *Kăčić*);

b) u nazivima mjesta:

Pòdbrdac-Pòdbrdca-Pòdbrdca; Gràdac-Gràdca-Gràdca;

c) u riječima složenim sa prefiksom koji se završava suglasnikom *d*, tj. suglasnikom *t* nakon izvršenog jednačenja po zvučnosti:

otcijèpiti, potcijèniti, potčìniti, otčèpiti, òtçušnuti;

d) u obliku futura prvog:

nòsit ću, kázat ću, čítat ću, rádit ću, ímat ću, pòzvat ću.

157

3. Praskavi zubni suglasnici gube se i u poziciji ispred skupine *št*:

podštapati se > poštapati se, podštapalica > poštapalica.

Ovi suglasnici gube se i u skupinama kod kojih se ispred njih javljaju frikativni suglasnici *z, s, ž i š*, a iza njih suglasnici *b i k* i sonanti *l, lj, m, n i nj*. To se dešava pri promjeni oblika i pri tvorbi:

listak (preko *listka, listku*):dobijamo *líska, lísku*; *žalostan* (preko *žalostna, žalostnu*):dobijamo *žalósna, žalósnu*; *glumište* (preko *glumištni*):dobijamo *glumišni*; *tržište* (preko *tržištni*):dobijamo *tržišni*; *râsti* (preko *rastla, rastlo*): dobijamo *râsla-râslo*; *bólĕst* (preko *bolestljiv*):dobijamo *bolĕšljiv*.

Odstupanja od ove promjene imamo u nekim riječima slavenskoga porijekla, npr.: *popùstljiv, propùstljiv*, zatim kod pridjeva izvedenih od riječi neslavenskoga porijekla pomoću nastavka *-ni*: *àzbestni, pròtestni*, kod imenica neslavenskoga porijekla izvedenih slavenskim nastavkom *-kinja*: *gimnázistkinja, spòrtistkinja, àrtistkinja, antifàšistkinja, lenjinistkinja, boljšĕvistkinja*.

158

4. Zubni suglasnik *s* gubi se u izgovoru i pisanju kad se nade iza afrikata kod pridjeva i priloga sa nastavkom *-ski*:

mlàdĕčkĕ < mladić-ski, vĕsočĕkĕ < visoč-ski (od naziva grada *Visoko*),
sàndžáčĕkĕ < sandžac-ski, mòmačĕkĕ < momač-ski, dĕvojačĕkĕ < djevojač-ski.

Odstupanja od ove promjene imamo kada se dodaje nastavak *-stvo* kod tvorbe imenica:

pòkućstvo, imúćstvo, preimúćstvo.

5. Suglasnik *s* gubi se iz nastavka za tvorbu *-ski* i *-stvo* i u poziciji iza suglasnika *š i ž*:

lúpeškĕ < lupeški (< lupež-ski), stàleškĕ < staleški (< stalež-ski), lúpeštvo < lupeštvo (< lupež-stvo).

6. Suglasnik *s* iz nastavka za tvorbu *-stvo* gubi se i iza afrikate *č*, pri čemu prelazi u frikativni (strujni) suglasnik *š*:

dĕvojaštvo < djevojačstvo (< djevojač-stvo), junáštvò < junačtvò (< junač-stvo), tužilaštvo < tužilačtvò (< tužilač-stvo), prĕgalaštvo < pregalačtvò (< pregalač-stvo), sàučesništvo < saučesničtvò (< saučesnič-stvo), tòpništvo < topničtvò (< topnič-stvo)

Zamjena jata u bosanskome književnom jeziku

Nekada je u bosanskome govornom i pisanom jeziku postojao glas (vokal) jat naslijeđen iz praslavenskog jezika. On se u vremenu između XII i XIV vijeka gubi i zamjenjuje drugim glasovima: ili samoglasnikom *i* ili refleksom *ije* odnosno *je*. Tako i danas u bosanskome jeziku imamo ikavske govore (*cvĕt, pĕsma*) i ijekavske govore (*cvĕjet, pjĕsma*). U bosanskome književnom jeziku postoji samo ijekavska (jekavska) zamjena staroga glasa jat. Ikavska zamjena jata odlikuje pisanu tradiciju bosanskoga jezika i neke njegove zapadnije dijalekte. Ijekavska (jekavska) zamjena prevladala je ne samo u današnjim dijalektima već je postala i jedina u savremenom bosanskome književnom jeziku.

Riječi nastale od iste osnove ili pojedini oblici iste riječi na istom mjestu mogu imati različite glasove i glasovne grupe; reflekske *ije, je, e, i, npr.*

cĕjel-cjelina-cĕo; đĕo-dĕjĕla-dĕjĕlĕ; crĕjep-crĕpovi-crĕpulja; vĕrije-vĕremenom; dĕnio-dĕnijĕla; mlĕjĕko-mlĕjĕkara; cvĕjet-cvĕjetovi, bđĕo-bđĕjĕla-bđĕjem.

Sve takve promjene javljaju se na onom mjestu u riječi na kojem je nekada stajao glas jat. Gdje se mogao nalaziti takav glas, to možemo najjasnije uočiti ako usporedimo riječi ikavskog, ekavskog i ijekavskog izgovora, koje (kako smo vidjeli u Uvodu) postoje na različitim dijelovima terena srednjojužnoslavenskoga dijasistema:

ikavski	ekavski	ijekavski
<i>đĕte</i>	<i>dĕte</i>	<i>dĕjĕte</i>
<i>bĕlo</i>	<i>bĕlo</i>	<i>bĕjĕlo</i>
<i>brĕg</i>	<i>brĕg</i>	<i>brĕjĕg</i>
<i>sĕno</i>	<i>sĕno</i>	<i>sĕjeno</i>
<i>cvĕt</i>	<i>cvĕt</i>	<i>cvĕjet</i>
<i>lĕp</i>	<i>lĕp</i>	<i>lĕjĕp</i>
<i>vĕtar</i>	<i>vĕtar</i>	<i>vĕjĕtar</i>
<i>pĕsma</i>	<i>pĕsma</i>	<i>pĕjĕsma</i>
<i>vĕra</i>	<i>vĕra</i>	<i>vĕjĕra</i>
<i>dĕvĕjĕka</i>	<i>dĕvĕjĕka</i>	<i>dĕjĕvĕjĕka</i>

ùvīk	ùvĕk	ùvijek
tīlo	tĕlo	tījelo
rīka	rĕka	rijĕka

163 Zamjena jata u bosanskome književnom jeziku, međutim, nije baš tako jednostavna i u vezi s njom treba naučiti neka osnovna pravila.

Polazi se od prvoga i osnovnog pravila koje važi za najveći broj slučajeva izgovora i pisanja glasa jat, a ono glasi:

a) umjesto jata u dugim slogovima u književnom jeziku je zamjena sa *ije*, odnosno dvosložni izgovor:

lijep, bijel, vrijedan, mlijeko, sijelo, sijen, svijet, snijeg, cijelac, bijelac, crjep, riječ, zvijezda, promijeniti, ublijedio, pripovijetka, nĕsvijest, zāpovijest, ōbavijest;

b) umjesto jata u kratkim slogovima u književnom jeziku nalazimo zamjenu sa *je*:
vjĕšt, svjĕstan, mjĕsĕc, djĕdovina, ĉŏvjek, mjĕra, sjĕvĕr, djĕlo, sāvjet, vĭdjeti, pjĕvati, sjĕdio, tjĕrati.

To pravilo jednako važi i u oblicima, izvedenicama i složenicama sa nepromijenjenom dužinom sloga:

lijek, lijĕka-lijĕku-lijĕkom-lijĕkovi-lijĕkovima-lijĕčiti-izlijĕčiti-zalijĕčiti-lijĕčnik-lijĕčnica-lijĕčen;

vjetar, vjĕtra-vjĕtru-vjĕtrom-vjĕtrovi-vjĕtrŏvā-vjĕtrovima; vjetrŏvit, vjetromĕtina, zāvjetrina, izvjetriti, prŏvjetriti, vjĕtrokāz, vjĕtropir, vjĕtrobrān, vjĕtrŏvka, vjĕtrina, vjĕtrīć, vjĕtrenīk.

164 Složenost upotrebe jata u tome je što u našem jeziku često dolazi do duljenja kratkih slogova, s jedne strane, i do kraćenja dugih slogova, s druge strane. Tako se dešava i sa slogovima u kojima je nekada bio jat. I ove promjene, međutim, u većem broju slučajeva također su jednostavne i mogu se predstaviti u nekoliko prostih pravila. Polazište za svako od ovih pravila jeste osnovni oblik riječi. To znači kod imenskih riječi to je nominativ, kod glagolskih to je infinitiv, a kod pridjevskih pozitiv.

Duljenje kratkoga je

165 Ukoliko se kratko *je* u osnovi, odnosno u osnovnom obliku riječi dulji, tada u većem broju slučajeva ostaje samo dugo *je*, a u manjem broju slučajeva ono je zamijenjeno dvosložnim *ije*.

1. Dugo *je* javlja se:

a) u gen. mn.:

vjĕra-vjĕrā, nĕvjera-nĕvjĕrā, nāmjera-nāmjĕrā, djĕlo-djĕlā, sjĕna-sjĕnā, mĕdvjed-mĕdvjĕdā, zdjĕla-zdjĕlā;

b) ispred grupe od dva suglasnika od kojih je na prvom mjestu *l, lj, m, n, nj, r, v*:

djĕlo-djĕlce, ponĕdjĕljak-ponĕdjĕljka, ōdjĕljak-ōdjĕljka, prīmjerak-prīmjĕrka, sjĕna-sjĕnka, zāsjenak-zāsjĕnka, vjĕra-vjĕrnŏst, smjĕr-smjĕrna, vĭdjeti-vĭdjĕvši, ūspjeti-ūspjĕvši, dŏspjeti-dŏspjĕvši, nāsjesti-nāsjĕvši;

c) u hipokoristicima i izvedenicama od njih:

djĕvŏjka:djĕva, djĕvīn, djĕvac; kŏljeno:koljĕnce, Stjĕpan-Stjĕpo, Vjĕkoslav-Vjĕko;

d) u složenicama tipa:

tŏplomjĕr, ūglomjĕr, vŏdomjĕr, plinomjĕr;

e) u oblicima nesvršenih glagola i izvedenicama (glagolskim imenicama) u čijoj su osnovi imenice *mjĕra, mjĕsto* i glagol *sjĕsti*:

prĕmjeriti:prĕmjĕrati, prĕmjĕram, prĕmjĕrānje; zāmjeriti:zamjĕrati, zāmjĕrām, zamjĕrānje, zamjĕralo; nāmjestiti:namjĕštati, nāmjĕštām, namjĕštānje; prĕmjestiti:prĕmjĕštati, prĕmjĕštām, prĕmjĕštānje; prĕsjesti:presjĕdati, prĕsjĕdām, presjĕdānje; zāsjesti:zasjĕdati, zāsjĕdām, zasjĕdānje;

f) u imenicama izvedenim sa *-je*:

vjĕra:krīvovjĕrje, prāznovjĕrje, bĕzvjĕrje, sūjevjĕrje, licemjĕr:licemjĕrje (licĕmjĕrje); protivŭrječiti:protivŭrjĕĉje;

g) u pojedinim riječima:

bdijĕnje(:bdjĕti), pjĕv(:pjĕvati), izvjĕšĕce (:izvĕštāvati), pokoljĕnje (:kŏljeno).

2. U drugim slučajevima umjesto dugoga *je* imamo *ije*, dakle, kratko *je* dulji se u *ije*:

a) u nesvršenim glagolima i glagolskim imenicama koje se tvore od svršenih glagola sufiksom *va(ti)* (osim ako u svršenom glagolu u osnovi nije riječ *mjĕra, mjĕsto* i *sjĕsti*):

dogŏrjeti:dogorijĕvati, dogorijĕvānje; dŏspjeti:dospijĕvati, dospijĕvānje; nādjeti:nadijĕvati, nadijĕvānje; zādjeti:zadijĕvati, zadijĕvānje; zāsjeĉi:zasijĕcati, zasijĕcānje; pŏdsjeĉi:podcijĕcati, podscijĕcānje; ūspjeti:uspjĕvati, uspijĕvānje; zapŏvjetiti:zapovijĕdati, zapovijĕdānje; zāstarjeti:zastarijĕvati, zastarijĕvanje;

b) prema osnovnom *e* i *i* u glagolima *leći, letjeti, liti*, njihovih složenica, kao i složenica sa *-zreti*:

leći:lijĕgati, lijĕgānje; prileći:prilijĕgati, prilijĕgānje; pŏdleći:podlijĕgati, podlijĕgānje; zāleći:zalijĕgati, zalijĕgānje; lĕtjeti:lijĕtati, lijĕtānje; nalĕtjeti:nalijĕtati, nalijĕtānje; zalĕtjeti se: zalijĕtati se, zalijĕtānje; liti:lijĕvati, lijĕvānje; dŏliti:dolijĕvati, dolijĕvānje; zāliti:zalijĕvati, zalijĕvānje; dŏzreti:dozrijĕvati, dozrijĕvānje; prĕzreti:prezrijĕvati, prezrijĕvānje; nāzreti:nazrijĕvati, nazrijĕvānje; sāzreti:sazrijĕvati, sazrijĕvānje.

Prema glagolu *liti* i njegovim složenicama u bosanskome jeziku upotrebljavaju se i oblici: *lívati; lívānje; nalívati; nalívanje; prolívati, prolívanje; zalívati; zalívanje*; a također i dvojaki oblici imenica izvedenih od ovih glagola (*próljev / próliv, záljev/ záliv*).

c) glagol *sjeći* i njegove složenice u jednim oblicima imaju *je* a u drugima *ije*:

Refleks *je* javlja se u infinitivu (*sjěci:prěsjeći*), u prvom licu jd. i u prvom, drugom i trećem licu jd. aorista (*sjěkoh, sjěkosmo, sjěkoste, sjěkošē; prěsjekoh...*), u glagolskom pridjevu radnom (*sjěkao, sjěkla:prěsjekao, prěsjekla*), u glagolskom pridjevu trpnom (*sjěčen:prěsječen*), u glagolskom pridjevu prošlom (*sjěkāvši:prěsjekāvši*).

Refleks *ije* javlja se u prezentu (*sijěčem:presijěčem*), u drugom i trećem licu jd. aorista (*sijěče:prěsijěče*), u imperfektu (*sijěcijāh*), imperativu (*sijěci:presijěci*) i u glagolskom pridjevu sadašnjem (*sijěkūći*).

Tako je i u glagolima sa *sjěci* u osnovi ispred kojih idu različiti prefiksi (osim navedenog prefiksa *pre*): *sāsjeći, isjeći, nāsjeći, zāsjeći, ūsjeći, òdsjeći, pòdsjeći*;

d) u tvorbi imenica od glagola koji počinju sa *pre-* kod nekih imenica to *pre-* dulji se u *prije*; ali se kod njih javljaju i naporedni oblici sa dugim *pre-* (rijedak je prefiks *pre-* sa kratkoćom: *prěgrada, prěpreka, prěvlaka, prěsvlaka*).

167

Tako su naporedni oblici sa dvosložnim i jednosložnim prefiksom, odnosno dvosložnom i jednosložnom zamjenom jata u tom prefiksu:

prijèlaz/prèlaz, prijèlom/prèlom, prijèpis/prèpis, prijèklop/prèklop, prijèvoz/prèvoz, prijèvoj/prèvoj, prijènos/prènos, prijèstup/prèstup, prijèvod/prèvod, prijèglas/prèglas.

U nekim oblicima običnija je upotreba sa dugim *e*:

prégib, prégled, prékid, prèpad, prèplet, prèrez, prètres, prèzir, prémaz, prélet.

To je zbog toga što se nekada to *pre-* izgovaralo (pa i danas se katkad izgovara) kratko: [*prègīb, prèglèd, prèkīd, prèlēt*].

U kolebanju između oblika sa *prije-* i sa *pre-* unaprijed ne treba davati prednost ni jednima ni drugima. Tu se, prije svega, treba oslanjati na vlastiti jezički osjećaj, s tim što u principu i jedni i drugi oblici imaju književnojezičku vrijednost. Dakle, i jedni i drugi su pravilni, što znači da je njihova upotreba u književnom bosanskome jeziku dubletna. To znači da npr. oblik *prékid* (mada nam izgleda običniji sa *pre-* nego sa *prije-*) može ići i sa prefiksom *prije-* (*prijèkid*), a da se ne opterećujemo bojazni kako ćemo odstupiti od norme. U ovakvim slučajevima i norma bosanskoga jezika zasada otvara mogućnosti i za jedne i druge oblike, a samim tim i za njihova značenjska, pa i stilska nijansiranja.

e) Glagoli *bdjeti, zrèti* i njihove složenice imaju oblike prezenta sa *ije*:

bdijem, bdijesh...pròbdijem, pròbdijesh..., vrjëm, vrjesh..., pròvrjëm, pròvrjesh..., ali i sa *i*: *bdīm, bdīsh..., pròbdīm, pròbdīsh..., vrīm, vrīsh..., pròvrīm, pròvrīsh...*

Glagol *zrèti* u složenicama sa starim značenjem «*gledati*» (*nàzreti, pròzreti*) u prezentu ima *e*: *nàzrēm-nàzrēš, òbazzrēm, pròzrēm*, a *zrèti* u značenju «*sazrijevati*» ima prezent sa trostrukom zamjenom: *ije, e, i*: *zrjëm, zrēm, zrīm; sàzrijem, sàzrēm, sàzrīm*;

f) u pojedinim riječima imamo *ije*:

htijènje (htjèti), mnijènje (mñiti), pijèvac, pijètao (pjèvati), odijèlo (òdjeti), sijèlo (sjèsti), kao i u glagolskim imenicama na *-će* od glagola sa osnovom na *-je-*: *umijèće (ùmjeti), dospijèće (dòspjeti), prispijèće (prispjeti)*.

Kraćenje dugoga *ije*

Kada se dugi slog sa *ije* skraćuje, tada se na njegovome mjestu javlja kratko *je*:

168

1. U svim slogovima koji su ispred akcenta, jer u bosanskome književnom jeziku (kako je već rečeno u poglavlju o akcentu) ispred akcenta ne može se javljati dugi slog. Takvo kraćenje sloga ispred akcenta javlja se u sljedećim slučajevima:

a) u izvedenicama čiji je akcent na sufiksu, a to su:

aa) imenice sa sufiksima: *-ance, -ašce, -ence, -ešce, -ina, -oća, -ota, -urina*:

bjèl-bjelànce, gnijèzdo-gnjezdàšce, tjjelo-tjelàšce, dijète-djetèšce, čjèl-cjelina, bjèl-bjelina, sljèp-sljepòća, ljèp-ljepòta, čjèv-cjevurina, smjèh-smjehurina;

ab) pridjevi sa sufiksima: *-ovit, -unjav*:

ljèk-ljekòvit, snjèg-snjegòvit, stjèna-stjenòvit, brjèg-bregòvit, pijèsak-pjeskòvit, mijèšati-mješòvit, bljèd-bljedunjav;

b) u imenicama akcentnog tipa *kòvāč-kováča, kòpāč-kopāča, svirāč-svirāča*, a to su imenice na *-ač, -ar, -aš*:

cjèpāč, mjènjāč, pripovjèdāč, snabdjèvāč; cvjècār, mljèkār, ljèkār, svjècār; cjèvāš, zvjèzdāš;

c) u svim imenicama ženskog roda izvedenim od imenica muškog roda pod b):

cvjècàrica, mljèkàrica, snabdjevāčica, svjècàrica, pripovjedāčica, sljepàrija;

d) u dijelu složenice ispred akcenta:

bjèlokosnī, Bjelòpoljac, bjelòuška, sjenòkos, zvjerokrādica, bjelogòrica, cjèlovè-čèrnjī;

e) u svim nesvršenim glagolima na *-ava(ti), -iva(ti)*, izvedenim od svršenih koji imaju *ije*:

obavijèstiti-obavjèštāvati, podspijèšiti-podspjèšivati, dodijèliti-dodjeljivati, ocijè-niti-ocjenjivati, pobijèditi-pobjeđivati, zamijèniti-zamjenjivati, osvijètliti-osvjetljāvati, prosljèditi-prosljeđivati.

Svi oblici svršenih glagola imaju *ije*, a oblici nesvršenih *je*, mada se akcent i kod jednih i kod drugih mijenja:

pobijèditi: *pòbijedīm, pòbijediš...*, aor. *pòbijedi; pobijèdila, pòbijeden;*
pobjeđivati: *pobjeđujem, pobjeđuješ, pobjeđujući, pobjeđivao.*

Valja znati i da glagolski pridjev trpni svršenih glagola ima zamjenu sa *ije*:

obàviješten, dòdijeljen, òcijenjen, zàmijenjen, òsvijetljen, pòzlijeđen.

f) u ostalim riječima: *tielo:tjelèsa, tjelèsina, tjèlesnī, tjelèšce, utjelòvitelj; bī-jel:bjelàsati se, objelòdàniti; bījeg:bjegúnci, bjegúnstvo, bjegúnica; dijète:djeténce, dje-čárac; vījek:vjekòvati; lījen:ljenčáriti; svijètliti:svjetlúcānje, svjetlúcav.*

169

2. Na mjestu u riječi gdje je slog inače kratak:

a) u imenicama srednjeg roda sa proširenom osnovom:

dijète-djèteta, zvījere-zvjèreta;

b) u oblicima duge množine imenica koje u jednini imaju stabilan akcent:

bījeg, bījega-bjègovi; snījeg, snījega-snjègovi; svījet, svījeta-svjètovi; vījek, vījeka-vjèkovi; bījes, bījesa-bjèsovi; kōrijen, kōrijena-kōrjenovi; cvījet, cvījeta-cvjètovi.

(Kratka množina kod ovih imenica ima zamjenu sa *ije*: *brījezi, snījezi, kōrijeni, bījesi*);

c) u komparativu i superlativu svih pridjeva:

bījel, bjèljī, nājbjeljī; smīješān, smjèšniijī, nājsmjèšniijī; lījep, ljèpšī, nājljepšī, ljèp-šē, nājljepšē; bījedān, bjèdnijī, nājbjednijī, bjèdnijē, nājbjednijē;

d) u složenim pridjevima akcenatskog tipa *tvrdòglav*, bez obzira na to da li je slog sa dugim jatom ispred ili iza akcenta:

bjelòput, ljevòruk, bjelòkos, sjedòkos, bljedòlik, dragòcjen, skupòcjen, dugòvjek;

e) u prvom dijelu složenih imenica kao:

bjèlokòst, cjèvovòd, zvjerokràdica, ali je u drugom slogu u imenicama *ije*: *kòlosi-jek, glāvosijek, kùkurijek, dřvosijek;*

f) u izvedenicama koje imaju samo kratki akcent, a to su:

fa) imenice sa sufiksima:

-ara:cvjèčara, mljèkara, zvjèzdara, pjèščara;

-ba:primjedba, pljènidba,

-čič:korjèničī, mjèščīc, vjèničīc;

-iç:cvjètīc, bjèlīc, pjètliç, žljèbiç;

-ina:mjèšina, svjètina;

-ište:ljèčilište, gnjèzdilište, mrjèstilište;

-telj:djèlitelj, izvjèstitelj, procjènitelj;

-ulja:cvjètulja, pjèskulja, bjèsnulja;

-uša:bjèluša, cvjètuša;

fb) pridjevi sa sufiksima:

-an(i):pjèščān(ī), zvjèzdan(ī);

-ast:bjèlkast, ljèvkast, zvjèzdast;

-cat:bjèlcat, cjèlcat;

-it:korjènit, rjèčit, vjèčit;

-iv:djèljiv, izljèčiv, nerjèšiv, iskorjènjiv;

-ljiv:ljèpljiv, primjètljiv, promjènljiv;

g) u gen. mn. nekih višesložnih imenica ženskoga roda na *-ijevka*, sa nepostojanim *a*, pored oblika sa tri uzastopna duga sloga, dolaze i oblici sa dva duga sloga u kojima se prvi slog (odnosno slog sa *ije*) krati u *je*:

dvòcijevka, dvòcijevke-dvòcijevākā/dvòcjevākā (dvòcijevkī); prīpovijetka, prīpovi-jetke-prīpovijedākā/prīpovjedākā (prīpovijetkī).

Kako se vidjelo u primjerima među zgradama, kad u gen. mn. nema nepostojanog *a*, tada se dvosložno *ije* ne krati (*dvòcijevkī, prīpovijetkī*).

Zamjena *jata* u dugom ili kratkom slogu (ili sa duljenjem ili kraćenjem) kod ime-ničkih izvedenica sa sufiksima *-a, -ac, -ak, -anin, -čina, -ica, -ik, -je, -ka, -ko, -le, -nica, -nik, -onja, -stvo* i pridjevskih izvedenica sa sufiksima *-an, -ni, -ov, -ski*, koji imaju različite ak-cente, nejednaka je, a takvi primjeri navedeni su u poglavlju o tvorbi riječi kod odgovara-jućih sufiksa.

f) do kraćenja sloga *ije* dolazi i kod imenica i pridjeva izvedenih od glagola:

svijètliti-svjètlica, svjètličī; lijèpiti-ljèpljivòst, ljèpljiv; obavijèstiti-obavjèšténje; ocijèniti-òcjena; zamijèniti-zāmjena; smijèniti-smjèna; pobijèditi-pòbjeda; rijèši-ti-rjèšenje, rjèšiv.

Do skraćivanja *ije* u *je* ne dolazi:

a) u dugoj množini imenica kod kojih je akcent u oblicima jednine nepostojan:

dīo-dijèla-dijèlovi, brījest-brijèsta-brijèstovi, grījeh-grijèha-grijèhovi, lījek-lijèka-lijèkovi, trījem-trijèma-trijèmovi;

b) u zbirnim imenicama izvedenim od imenica sufiksom *je*:

brīješće(:brījest), cvījeće(:cvījet), trīješće(:trijèska), līješće (:lījèska);

c) u imenicama izvedenim od imenica sufiksima *-ak, -ce, -ka*:

cvijètak(:cvījet), smijèšak(:smījeh), odijèlce(:odijèlo), cījevka(:cījev);

d) u apstraktnim imenicama izvedenim od pridjeva sufiksom *-ost*:

cījelost (:cījel/cīo), lījenòst (:lījen), vrijèdnòst (:vrijèdan);

170

e) u prisvojnim pridjevima izvedenim od imenica sufixsima *-ov/-ev, -in*:

pijètlov:pijètao; slijèpčev:slijèpac; ždrijèpčev:ždrijèbac; zvižèzdìn:zvižèzda;

f) u glagolima izvedenim od imenica i pridjeva:

bijèliti, bijèljèti(:bijèl); lijèčiti:lijèk; grijèšiti:grijèh; snijèžiti:snijèg; sijèliti:sijèlo;

I u ovom slučaju rjeđe dolazi do kraćenja korijenskog sloga:

spòrječkati se(:rjèč), bjèsnjeti(:bijèsan), otjèšnjati(:tijèsan)

Zamjena jata u suglasničkoj grupi sa sonantom r

171

Kada se kratko *je* nađe iza suglasničkih grupa sa dva ili tri suglasnika u kojima je na kraju sonant *r*, tada to kratko *je* u jednim oblicima riječi ostaje, a u drugima se sonant *j* gubi, a ostaje samo vokal *e*.

1. Zamjenu sa *je* imamo uvijek ako suglasnik koji je ispred sonanta *r* pripada prefiksu:

òdrješit-òdrješenje; razrjeđivati-razrjeđenje-razrjeđivanje; protivrječiti-protivrječje-protivrječnost; razrješavati-razrješénje.

172

2. U kratkim slogovima imamo zamjenu sa *e* mjesto *je* iza suglasničke grupe na čijem kraju je sonant *r*:

brègovi(<brjegovi:brjèg), crèpovi(<crjepovi:crjèp), crèpić (<crjepić:crjèp), nàpredan (<nàprjedan:nàprijed), sredina (<srjedina:srijèda), trèzven(<trjezven:trijèzan), ùsred (<usrjed:srijèda), ždrèbeta (<ždrjèbeta:ždrèbe), vrèmena (<vrjemena:vrijème).

Oblici sa *e* izvorna su odlika bošnjačkih ijekavskih narodnih govora, pa su oni odlika i bosanskoga književnog jezika:

brèza, mrèža, srèca, vrèca;

a književni su i oblici sa *e* van položaja suglasnik+r+je(<è): *nèkoliko, nèkad, nèšto, rèpa, rèzati, slezèna, Slavèni.*

Postoje u bosanskoj jeziku i dvojni oblici, sa *je* i sa *e*; od imenice *grjèh*:

grjèh:grjèhòta/grehòta; grjèška/grèška, grjèšnik/grèšnik, pògrjèška/pògreška, a takvo dvojstvo javlja se i u nekim pojedinačnim primjerima: mrjèstilšte/mrèstilšte, pomòdrjeti/pomòdreti.

U djelima bošnjačkih i bosanskohercegovačkih pisaca ima pojava dosljednijega pisanja *je* (od *jata*) iza grupe suglasnik+r i u mnogim drugim oblicima, npr.:

brjègovi, brjègòvit, brježùljak, crjèpovi, dòzrjeti, drjèmljiv, krjèštalica, okrjepljivati, pòvrjeda, sprječávati, strjèlica, trjèznijì, ùvrjeda, vrjèdnijì, ždrjèbac i sl. Sto-

ga se ovakvi oblici u bosanskoj jeziku ne mogu smatrati nepravilnim (mada oni još nisu na precizniji način normirani).

Ostala pravila

Kada se glas *jat* nalazio ispred vokala *o* ili sonanta *j*, i u ijekavskom izgovoru davao je vokal *i*: 173

a) *čio(:čijel), đio(:dijèla), dònio(:dònijela), htio(:htjèla), vđio(:vđjela), živio(:živjela)*, a izuzeci su oblici *sjèo, òdsjeo, zàsjeo, zrèo, vrèo*. Naporedo se upotrebljavaju oblici: *čio/čijel, òdio/òdjel, prèdio/prèdjel, rázdio/rázdjel* i sl., a tako i oblici *sjèditi/sjèdjèti, vrijèditi/vrijèdjèti, sjèdila/sjèdjèla, vrijèdila/vrijèdjèla;*

b) u primjerima: *grjèjati se, srijèti, smijèti se; bilješka, bilježiti, bilježnik, zàbilješka.*

Prema osnovnom glagolu *teći*, glagoli i izvedenice imaju *-tjecati*, a prema *tàci*, *tàknuti* javlja se *-ticati*:

dòteći-dòtjecati, ìsteći-ìstjecati, pòteći-pòtjecati, prìteći-prìtjecati, pròteći-pròtjecati, stèći-stjècati, ùteći-ùtjecati, zàteći-zàtjecati;

ali *dòtaći/dotàknuti-dòticati; ìstaći/ìstàknuti-ìsticati; nàtaći/natàknuti-nàticati; pòtaći/potàknuti-pòticati; prìtaći/prìtàknuti-prìticati; stàći/stàknuti-sfìcati; ùtaći/utàknuti-ùticati; zàtaći/zatàknuti-zàticati.*

Stoga se među sobom po značenju npr. razlikuju imenice:

dòtjecānje(:dòtjecati), ìstjecānje(:ìstjecati), nàtjecānje(:nàtjecati), pòtjecānje(:pòtjecati) od imenica *dòticānje(:dòticati), ìsticānje(:ìsticati), nàticānje(:nàticati), pòticānje(:pòticati).*

Dakle, voda *dòtjèčè*, a knjiga se *dòtičè*; takmičari se *nàtjèčū*, a papuče *nàtičū*; čovjek odnekud *pòtjèčè*, a nešto nas *pòtičè* (na razmišljanje npr.); Miljacka u Bosnu *ùtjèčè*, a konac se u iglu *ùtičè* itd.

Pojedini glagoli od iste osnove sa *-jeti(je* od *jata)* imaju jedno značenje, a sa *-iti* drugo značenje: 174

bijèljèti – postajati bijel

bijèliti – činiti bijelim

crvénjeti – postajati crven (npr. od stida)

crvéniti – činiti crvenim (bojiti)

crñjeti – postajati crn

crñiti – činiti crnim

opústjeti – postati pust

opústiti – učiniti pustim

ožívjeti – postati živ(lji)

ožíviti – učiniti živim

òmiljeti – postati mio

òmiliti – učiniti milim.

Vlastite imenice (geografski nazivi, imena i prezimena i sl.) kod kojih se također javlja zamjena *jata*, upotrebljavaju se onako kako se izgovaraju izvorno, dakle, kako ih govore sami mještani ili sami nosioci imena, odnosno prezimena: 175

Beograd, Bijelo Pölje, Bijeli Br̃jeg, Bijeljina, Bilino Pölje, Br̃st, Prijèpolje, Rijèka, Sjènica, Prijèdor, Ōsijek, Sjètlina, B̃ograd ña M̃oru, Vjètrenik, Bjèlāšnica, Brijèsnica, Stjèpān Pölje, Vinac i sl.; kao i primjeri: Bélic, Bijèlic, Bilić, Bjèlāk; Slipičević, Slijèpčević, Cvītković, Cvètković, Cvjètković itd.

176

Pravila zamjene jata svode se na sljedeće:

1. Jat u dugom slogu zamjenjuje se sa *ije*, a u kratkom sa *je* (*mlijèko:pjèšma*).
2. Kad se kratki slog dulji, većinom postaje dugo *je* (*djèlo:djèlā*), a rjede se zamjenjuje sa *ije* (*ùspjeh:uspjèvati*).
3. Kad se dugi slog *ije* krati, na njegovo mjesto dolazi kratko *je* (*pobijèditi:pobjèdivati*).
4. Iza suglasničke grupe sa sonantom *r* na njezinom kraju kratko *je* ili ostaje (*razrjèdivati*), ili daje vokal *e* (*sredina, vrèmena*).
5. Umjesto kratkog *je* ili dugoga *ije* ispred vokala *o* ili ispred sonanta *j* dolazi vokal *i* (*d̃io, b̃io, c̃io*), osim u oblicima *sjèo, òdsjeo, zapòdjeo, vrèo, zrèo...*
6. Prema osnovnom glagolu *teći*, glagoli i izvedenice imaju *-tjecati*, a prema *taći* imaju *-ticati*.
7. Neki glagoli od iste osnove sa *-jeti* imaju jedno značenje, a sa *-iti* drugo značenje (*crvèniti:crvènjeti*).
8. Vlastita imena upotrebljavaju se prema izvornom izgovoru kraja iz kojega potječu, a samo se u rijetkim slučajevima od toga odstupa.

177

Razlike u zamjeni jata često su nosioci i razlika u samome značenju riječi (osim slučajeva u t. 174), pa stoga o književnim pravilima te zamjene valja voditi računa:

<i>bèg</i> (bošnjački, muslimanski plemić)	<i>b̃jieg</i> (bježanje)
<i>Séna</i> (žensko ime)	<i>sjèna</i> (sjenka)
<i>sjèna</i> (sjenka)	<i>s̃jena</i> (gen. od <i>s̃jeno</i>)
<i>dèva</i> (pustinjska domaća životinja)	<i>djèva</i> (djevojka, djevica)
<i>bèsan</i> (nesanica)	<i>bijèsan</i> (ljut, razjaren)
<i>sjèlo</i> (od <i>sjèsti</i>)	<i>sijèlo</i> (večernja sjedjeljka)
<i>svèt</i> (neporočan, uzvišen, bezgrješan)	<i>sṽijet</i> (dunjaluk)
<i>trèska</i> (buka, huka, lom)	<i>trijèska</i> (otpadak od otesanog drveta)
<i>mèsnī</i> (koji se odnosi na meso)	<i>mjèsnī</i> (koji se odnosi na mjesto)
<i>ljèvāk</i> (ljevoruk čovjek)	<i>lijèvak</i> (pribor za lijevanje)
<i>rédak</i> (deminutiv od <i>red</i>)	<i>rijèdak</i> (koji nije gust, koji nije čest)
<i>sjèdjeti</i> (stanje ili položaj tijela)	<i>sijèdjeti</i> (postajati sijed)
<i>zṽizda</i> (pejorativno za ženu)	<i>zvjèzda</i> (nebesko tijelo)
<i>sjèdī</i> (od <i>sjèsti</i>)	<i>s̃jedī</i> (stari čovjek)
<i>pijèvac</i> (horoz, pijevac)	<i>pjèvac</i> (koji pjeva)
<i>razrèdivati</i> (razvrstavati u redove, u vrste)	<i>razrjèdivati</i> (činiti rjeđim, rijetkim)

<i>djèla</i> (gen. jd., nom. mn. od <i>djèlo</i>)	<i>dijèla</i> (gen. jd. od <i>dio</i>)
<i>mèden</i> (sladak kao med, drag, umiljat, privlačan)	<i>mjèden</i> (od mjedi, od mesinga)
<i>telèšce</i> (malo tele)	<i>tjelèšce</i> (malo tijelo)
<i>vince</i> (hipokoristik, deminutiv od <i>vino</i>)	<i>vijènce</i> (ak. od <i>vijènci</i>)
<i>záhtjēvā</i> (gen. mn. od <i>záhtjev</i>)	<i>záhtijevā</i> (3. l. prez. od <i>záhtijèvati</i>)
<i>vrèo</i> (pridjev i glagol)	<i>vr̃io</i> (glagol)
<i>zrèo</i> (pridjev i glagol)	<i>zr̃io</i> (glagol)
<i>lèta</i> (gen. jd. od <i>lèt</i>)	<i>ljèta</i> (gen. jd. od <i>ljèto</i>)
<i>òdjelu</i> (dat., lok. od <i>òdjel</i>)	<i>odijèlu</i> (dat., lok. od <i>odijèlo</i>)
<i>kòrēnje</i> (gl. im. od <i>kòriti, rúžiti, kárati</i>)	<i>kòrijenje</i> (zb. im. od <i>kòrijen</i>).

Za sve ovakve i slične primjere u vidu vježbanja mogu se napisati i naporedne rečenice u kojima će se jasno uočavati i u književnom jeziku razlikovati značenja:

178

Bèg se d̃ao ū bijeg. Na dèvi je j̃ahala pr̃elijepa djèva. M̃oj bábo ñikāko ne sjèdī. M̃oj bábo ñikāko ne sijèdī itd., itd.

MORFOLOGIJA